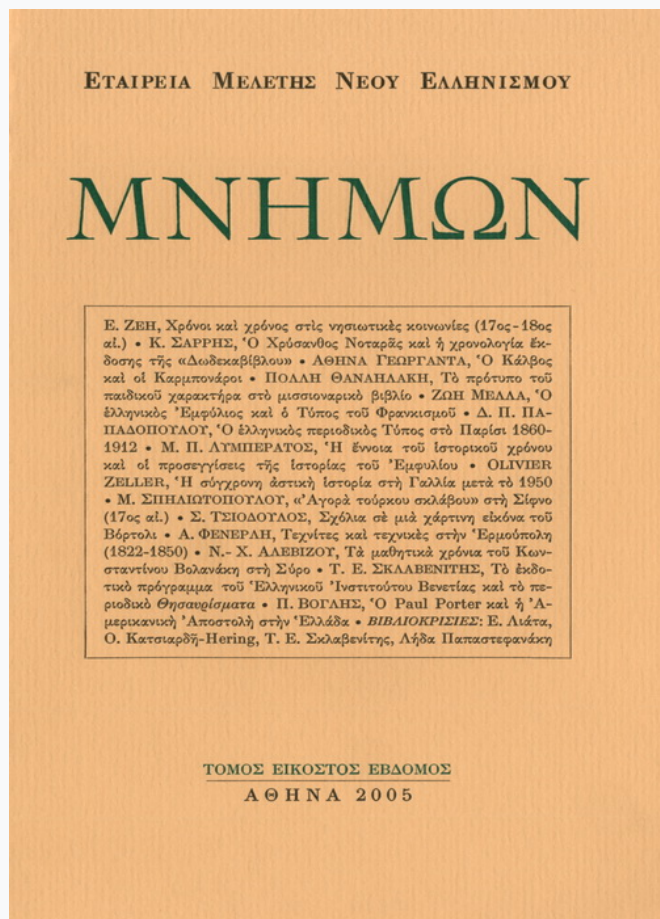

Μνήμων

Τόμ. 27 (2005)

**Ο ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ
«ΔΩΔΕΚΑΒΙΒΛΟΥ» ΤΟΥ ΔΟΣΙΘΕΟΥ
ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΝΑΛΗΘΟΥΣ
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ (1715 / c.1722)**

ΚΩΣΤΑΣ ΣΑΡΡΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.811](https://doi.org/10.12681/mnimon.811)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΑΡΡΗΣ Κ. (2005). Ο ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ «ΔΩΔΕΚΑΒΙΒΛΟΥ» ΤΟΥ ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ: ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΝΑΛΗΘΟΥΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ (1715 / c.1722). *Μνήμων*, 27, 27-53.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.811>

Ο ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ
«ΔΩΔΕΚΑΒΙΒΛΟΥ» ΤΟΥ ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ:
ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΝΑΛΗΘΟΥΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΚΔΟΣΗΣ (1715 / c. 1722)¹

Στα 1715 εκδόθηκε, σύμφωνα με την προμετωπίδα του βιβλίου, από τον Χρύσανθο Νοταρά η *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* —γνωστή ως *Δωδεκάβιβλος*— που συνέθεσε ο θείος και προκατόχος του στον πατριαρχικό θρόνο της Ιερουσαλήμ, Δοσίθεος, ανάμεσα στα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα.²

Ο Δοσίθεος (1641-1707)³ από νεαρή ηλικία συνδέθηκε με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Παΐσιο (1646-1660) και στη συνέχεια, ανεβαίνοντας στην ιεραρχία του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, υπήρξε στενός συνεργάτης του πατριάρχη Νεκτάριου (1660-1669).⁴ Μετά την ανάρρηση του Δοσίθεου στον πατριαρχικό

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή τμήματος της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας που έχω εκπονήσει με τίτλο: *Η «Δωδεκάβιβλος» του Δοσίθεου Ιεροσολύμων και η έκδοσή της από τον Χρύσανθο Νοταρά. Εκδοτικά και ιστοριογραφικά ζητήματα*, Α.Π.Θ. 2002, με επόπτρια την καθηγήτρια Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού.

2. Em. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμος I, Παρίσι 1918, αρ. 97, σ. 120-123. Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.- 1800)*, τ. Α', Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, Αθήνα 1984, αρ. 4442, σ. 331, 545. Η σύγχρονη επανέκδοση: Δοσίθεος πατριάρχης Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων διηρημένη εν δώδεκα βιβλίοις, άλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, Βιβλία Α' - ΙΒ'*, εισ. Αρχιμ. Ειρηναίου Δεληδήμου, τ. 1-6, Θεσσαλονίκη 1982-1983.

3. Το οικογενειακό του όνομα ήταν Σκαρπέτης. Παλαιότερα πιστευόταν, λανθασμένα, ότι ανήκε στην οικογένεια των Νοταράδων άποψη που ανασκευάστηκε: Ανδρ. Κ. Δημητράκοπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάβα*, Λειψία 1871, σ. 61.

4. Βιογραφικά στοιχεία για τον Δοσίθεο παρέχουν οι Χρ. Α. Παπαδόπουλος, «Δοσίθεος Πατριάρχης Ιεροσολύμων (1641-1707)», *Νέα Σιών* 5 (1907) 97-168. Ιω. Ν. Καρμίρης, «Η Ομολογία της Ορθοδόξου Πίστεως του Πατριάρχου Ιεροσολύμων Δοσιθέου», *Θεολογία* 19 (1941-1948) 693-707. Ιωαν. V. Dura, *Ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων και η προσφορά αυτού εις τας Ρουμανικὰς Χώρας και την Εκκλησίαν αὐτῶν*, Αθήνα 1977. Δοσίθεος,

θρόνο, το 1669, αναδείχτηκε σε μια από τις εξέχουσες μορφές της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας του β' μισού του 17ου αιώνα. Ο Δοσίθεος επέδειξε ιδιαίτερη ενεργητικότητα στην επίλυση των σοβαρών προβλημάτων που αντιμετώπιζε το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Το σπουδαιότερο από αυτά ήταν το ζήτημα της κατοχής και νομής των Προσκυνημάτων από τους εκπροσώπους των διαφόρων χριστιανικών δογμάτων (Ανατολικών - Δυτικών - Αρμενίων κ.ά.)· ζήτημα που την περίοδο αυτή περνούσε μια από τις οξύτερες φάσεις του. Παράλληλα, ενδιαφέρθηκε έντονα για τα εσωτερικά ζητήματα της Ανατολικής Εκκλησίας αλλά και για τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής του στην Ανατολική Ευρώπη.

Στο πλαίσιο της πολυσχιδούς δράσης του Δοσίθεου ως πατριάρχη, περίοπτη θέση κατέχουν οι πνευματικές του δραστηριότητες. Ήταν πεπεισμένος ότι η άνοδος του πνευματικού επιπέδου ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη θρησκευτική θωράκιση του ποιμνίου και του κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας, ώστε να ανακοπεί η επικίνδυνη προσηλυτιστική δράση της Δυτικής Εκκλησίας και των Προτεσταντών στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, καθώς και στη Μέση Ανατολή. Αποκορύφωμα αυτών των αντιρρητικών προσπαθειών υπήρξε η ίδρυση ή υποστήριξη ελληνικών τυπογραφείων στη Μολδαβία και τη Βλαχία.⁵ Η εκδοτική παραγωγή του Δοσίθεου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες συνίσταται, κυρίως, από αντιρρητικά έργα της Ανατολικής Εκκλησίας. Σε διάστημα είκοσι τεσσάρων ετών (1682-1705) κατάφερε να εκδόσει δέκα βιβλία, ένα πραγματικό επίτευγμα για τις συνθήκες της εποχής.⁶ Πάντως, ανάμεσα σε αυτά δεν συγκαταλεγόταν η Δωδεκάβιβλος, που είχε συγγράψει ο ίδιος.

Ο τίτλος του έργου αυτού δεν ήταν, αρχικά, Δωδεκάβιβλος. Όπως μας πληροφορεί ο Χρύσανθος, ο Δοσίθεος σκεφτόταν να τιτλοφορήσει αυτό το βιβλίο *Τόμος Ειρήνης*, ως τέταρτο στη σειρά έργο της σημαντικής αντιρρητικής τριλογίας που είχε ήδη εκδώσει: *Τόμος Καταλλαγής*, *Τόμος Ἀγάπης* και *Τόμος Χαράς*. Τελικά, προτίμησε το *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρ-*

Ἱστορία, ό.π., τ. 1, σ. ζ' - λβ'. Ger. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας (1453-1821). Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, μτφρ. πρ. Γ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005, σ. 357-371.

5. Χρ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων*, Ιερουσαλήμ και Αλεξάνδρεια 1910, σ. 560-561, 564-567. Δοσίθεος, *Ἱστορία*, ό.π., τ. 1, σ. λγ' - λζ', μ' - μα'. Αναλυτικότερα για τις σχέσεις και τη δράση του Δοσίθεου στις Ηγεμονίες βλ. Dura, ό.π., σ. 39-116, 200-215. Παρόμοιες απόπειρες του Δοσίθεου στη Μόσχα τελικά απέτυχαν, βλ. B. L. Fonkich, «Μια απόπειρα ίδρυσης ελληνικού τυπογραφείου στη Μόσχα στα τέλη του 17ου αιώνα», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα 2004, σ. 195-204.

6. Σχετικά με το αντιρρητικό εκδοτικό πρόγραμμα του Δοσίθεου, ενδεικτικά Dura, ό.π., σ. 216-217, 237-239. Αικ. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - Ενρο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Αθήνα 1986, σ. 93-94, 292. B. L. Fonkich, «Απόπειρα», ό.π., σ. 198-199, 202-203.

χευσάντων.⁷ Στην έκδοση ο τίτλος είναι εκτενής και αναλυτικός. Η διαίρεση του έργου σε δώδεκα βιβλία, όπως σημειώνεται και στην αρχή του τίτλου («Διηρημένη μὲν ἐν δώδεκα βιβλίοις»), αποτέλεσε την αφορμή ώστε να υιοθετηθεί, χάριν συντομίας, ο όρος Δωδεκάβιβλος του Δοσιθέου, ο οποίος χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα, παρά το γεγονός ότι δεν συναντάται πουθενά μέσα στο έργο που ονοματίζει. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί πως ο Χρύσανθος, όπως ο ίδιος παραδέχεται στην προλογική επιστολή του προς τον αδελφό του και επίτροπο του πατριαρχικού θρόνου στην Ιερουσαλήμ Νεόφυτο, ήταν αυτός που πήρε την πρωτοβουλία να διαιρέσει το έργο σε δώδεκα βιβλία, αντίθετα από τον Δοσίθεο που το είχε χωρίσει σε δεκατρία.⁸

Σχετικά με τον τρόπο επεξεργασίας και σύνθεσης της Δωδεκαβίβλου μπορούν να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις. Βάση για τη συγγραφή πρέπει να αποτέλεσε ένα σύνολο σημειώσεων που είχε συγκεντρώσει ο ίδιος ο Δοσίθεος ή κάποιοι γραμματικοί του. Συμβουλευόμενος αυτές τις σημειώσεις, ο Δοσίθεος υπαγόρευε στον εκάστοτε γραφέα το κείμενο της Δωδεκαβίβλου, γεγονός που ερμηνεύει την κυριαρχία στοιχείων προφορικού λόγου, όπως και πολλών επαναλήψεων, στο σύγγραμμα. Οι πρώτοι αυτοί κώδικες θα ήταν, πιθανόν, ολιγοσέλιδοι και γενικόλογοι, με μεγάλα κενά ανάμεσα στα διαδοχικά σημειώματα, ώστε ο Δοσίθεος να μπορεί να συμπληρώνει τον κώδικα με νέες προσθήκες ή να επιφέρει διορθώσεις. Το τροποποιημένο κείμενο θα αντιγραφόταν κάθε φορά σε νέο κώδικα, όπου πάλι θα λαμβανόταν πρόνοια από τον γραφέα για περαιτέρω τροποποιήσεις και προσθήκες με το να αφήνει κενά ανάμεσα στα σημειώματα. Τα τελευταία στάδια αυτής της διαδικασίας αποτυπώνουν, κατά τον Γεώργιο Κουρνούτο, οι τρεις σωζόμενοι κώδικες του έργου (ΜΠΤ αρ. 230, 621, 242) που χρονολογούνται μετά το 1680.⁹ Προφανώς, βάσει της διαδικασίας που περιγράφηκε, η έναρξη σύνταξης και σύνθεσης επιμέρους τμημάτων της Δωδεκαβίβλου πρέπει να χρονολογείται αρκετά χρόνια πριν το 1680. Συνάμα, αξίζει να σημειωθεί το αδιάλειπτο ενδιαφέρον και η διαρκής ενασχόληση του Δοσίθεου με την επεξεργασία αυτού του έργου του, όπως αποδεικνύουν οι αλληπαλλήλες τροποποιήσεις και προσθήκες που επιφέρει.

7. Δοσίθεος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 1, σ. 15. Το ζήτημα της αντιρρητικής διάστασης του ιστοριογραφικού αυτού έργου του Δοσίθεου, σε συνδυασμό με την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Μελέτιου (Μήτρου) Αθηνών, στο πλαίσιο των τεταμένων σχέσεων της Ανατολικής Εκκλησίας με τη Δυτική και τους Προτεστάντες στα τέλη του 17ου αιώνα, αποτελεί το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής που εκπονώ στην Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. με επίπτριά καθηγήτρια την κα. Έρτ. Ξανθοπούλου-Κυριακού και με την οικονομική υποστήριξη του Ιδρύματος Ωνάση.

8. Δοσίθεος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 1, σ. 25.

9. Γ. Π. Κουρνούτος, «Η Δωδεκάβιβλος του Δοσιθέου εις την τυπογραφίαν του Βουκουρεστίου», *Θεολογία* 24 (1953) 252-253.

Ὡς προς το περιεχόμενο της Δωδεκαβίβλου, ο τίτλος — *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχουσάντων*— μπορεί να προκαλέσει αρχικά κάποιες παρανοήσεις, αφού παραπέμπει σε ορισμένο χώρο —το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων— με συγκεκριμένη ιστορική εστίαση —την εκκλησιαστική ιστορία αυτού του Πατριαρχείου. Παρ' όλα αυτά, το χρονικό, χωρικό και θεματικό εύρος των γεγονότων και των ζητημάτων με τα οποία ασχολείται ο Δοσίθεος είναι ιδιαίτερα μεγάλο και περιγράφεται στη συνέχεια του μακροσκελούς τίτλου της Δωδεκαβίβλου, όπως μας παραδίδεται από την έκδοση που επιμελήθηκε ο Χρῦσανθος Νοταράς. Το ευρύ φάσμα θεμάτων παρακίνησε τον Χ. Γ. Πατρινέλη να χαρακτηρίσει τη Δωδεκάβιβλο «μια ιστορική και θεολογική εγκυκλοπαιδεία, στην οποία αναχωνεύονται οι βυζαντινοί ιστορικοί και η ορθόδοξη αντιλατινική φιλολογία», ενώ τα χρονικά της όρια της προσδίδουν και «το ρόλο απομνημονευματικής συγγραφής για τα γεγονότα της εποχής του [Δοσίθεου]».¹⁰

Η τεράστια έκταση και το μεγάλο εύρος των θεμάτων με τα οποία καταπιάνεται ο Δοσίθεος στη Δωδεκάβιβλο προϋδεάζει για τις αντικειμενικές δυσκολίες στην επεξεργασία του πλήθους των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν. Αυτές, σε συνδυασμό με τη χρονοβόρα και ιδιαίτερα δύσκαμπτη διαδικασία αντιγραφής, διορθώσεων, προσθηκών, νέας αντιγραφής κ.ο.κ., πρέπει να προκάλεσε δυσχέρειες στη συγγραφή και ολοκλήρωση του έργου. Έτσι, όταν τον Φεβρουάριο του 1707 ο Δοσίθεος πέθανε, το ανολοκλήρωτο έργο του δεν είχε ακόμα εκδοθεί. Τα κατάλοιπα με τις ανέκδοτες συγγραφές του Δοσίθεου —ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονταν η Δωδεκάβιβλος— κληροδοτήθηκαν στον ανεψιό και διάδοχο του στον πατριαρχικό θρόνο της Ιερουσαλήμ Χρῦσανθο Νοταρά.¹¹

Ο Χρῦσανθος Νοταράς (1655/1660-1731) αποτελεί, κατ' αντιστοιχία προς τον Δοσίθεο, μια εμβληματική πνευματική και εκκλησιαστική μορφή του α' μισού του 18ου αιώνα. Από πολύ νωρίς ακολούθησε τον θείο του και αναδείχθηκε σε στενό συνεργάτη και αρωγό στις διάφορες δραστηριότητες του τελευταίου. Αν και συνέδραμε σημαντικά τον Δοσίθεο στις τυπογραφικές του πρωτοβουλίες, δεν φαίνεται να συνέχισε με τον ίδιο ζήλο το αντιρρητικό εκδοτικό πρόγραμμα του προκατόχου του. Εξάλλου, από τα κατάλοιπα του Δοσίθεου μόνο η Δωδεκάβιβλος εκδόθηκε, τελικά, με φροντίδα του Χρῦσανθου και απο-

10. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Πρώιμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821)*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 87-88. Πρβλ. Γ. Π. Κουρνούτος (επιμ.), *Το απομνημόνευμα. 1453-1953*, τ. Α', Αθήνα 1953, σ. 79-81. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Δωδεκάβιβλος αντιπροσωπεύει μια από τις ογκωδέστερες εκδόσεις στην ιστορία του ελληνικού έντυπου βιβλίου, καθώς αποτελείται από 1430 σελίδες (182+1248) σε μέγεθος 2ο.

11. Σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Χρῦσανθου Νοταρά βλ. τη μονογραφία της Πην. Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταράς Πατριάρχης Ιεροσολύμων. Προδρόμος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999.

τελεί, κατά τα φαινόμενα, το τελευταίο έργο που εξέδωσε από τυπογραφείο της Ανατολικής Ευρώπης — συγκεκριμένα στο Βουκουρέστι.

Στην πρωτεύουσα της Βλαχίας, ήδη από το 1678, λειτουργούσε βλάχικο τυπογραφείο, ενώ το 1690 έχουμε μαρτυρία για τη λειτουργία ελληνικού τμήματος εκδόσεων, με πρωτοβουλία του Δοσίθεου. Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων είχε παρακινήσει σε αυτό τον δραστήριο βλάχο ηγεμόνα Κωνσταντίνο Μπασσαράμπα Brincoveanu (1688-1714), ώστε να αναπληρωθεί το κενό μετά την καταστροφή, το 1686, του ελληνικού τυπογραφείου του Ιασίου, που στεγαζόταν στη μονή των Αγίων Αποστόλων, Cetatui (Τσετατζούια). Σε ελληνική έκδοση του 1691 μαρτυρείται για πρώτη φορά ως τυπογράφος ο 'Ανθιμος Ιβηρίτης, που θα συνδέσει άρρηκτα το όνομά του με την εξέλιξη της τυπογραφίας στη Βλαχία. Η τυπογραφική δράση του θα υποστηριχτεί τόσο από τον Δοσίθεο όσο και από τον Χρυσάνθο. Ανάμεσα στους λόγιους που συνεργάστηκαν στενά με τον 'Ανθιμο Ιβηρίτη ήταν ο Μητροφάνης Γρηγοράς εκ Δωδώνης (1655-1760), που εξελίχτηκε σε έναν από τους εμπειρότερους τυπογράφους και επιμελητές εκδόσεων στη Βλαχία. Ο Μητροφάνης Γρηγοράς διατηρούσε, επίσης, πολύ στενές σχέσεις με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθο Νοταρά.¹²

Το 1715, το τυπογραφικό εργαστήριο του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, πλέον, 'Ανθιμου Ιβηρίτη μεταφέρθηκε οριστικά στο Βουκουρέστι και, συγκεκριμένα, στη μονή Αγίων Πάντων ή Anthime, του ιδρυτή της, 'Ανθιμου Ιβηρίτη.¹³ Από το τυπογραφείο της μονής των Αγίων Πάντων (στο εξής Anthime)

12. Em. Picot, «Notice Biographique et Bibliographique [sic] sur L'Imprimeur Anthime d'Ivir Métropolitain de Valachie», ανάτυπο από *Nouveaux Mélanges Orientaux* Παρίσι 1886, σ. 516 κ.ε. Δημ. Β. Οικονομίδης, «Τα εν Βλαχία ελληνικά τυπογραφεία και αι εκδόσεις αυτών (1690-1821)», *Αθηνά* 76 (1976-1984) 59 κ.ε. Κουρνούτος, «Δωδεκαβίβλος», ό.π., σ. 255-261. Αθ. Ε. Καραθανάσης, *Οι έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*. Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κατά την προφαναριώτικη περίοδο, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 168-169. Β. L. Fonkich, «Απόπειρα», ό.π., σ. 198-199. Φλορίν Μαρινέσκου - Maria Rafaila, «Το ελληνικό έντυπο στη Ρουμανία (1642-1918)», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί 16-20 Μαΐου 2001*, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2004, σ. 266-270, 272, όπου και πλούσια ρουμανική βιβλιογραφία. Σχετικά με την επιμέλεια έργων του Χρυσάνθου από τον Μητροφάνη Γρηγορά και την αλληλογραφία τους βλ. Στάθης, ό.π., σ. 72, 185, 244-245, 264.

13. Ο Φλορίν Μαρινέσκου υποστηρίζει ότι το 1715 λειτουργούσαν στο Βουκουρέστι δύο ελληνικά τυπογραφεία, στη Μητρόπολη της πόλης και στη μονή Anthime, «Το ελληνικό έντυπο στη Ρουμανία (1642-1918)», ό.π., σ. 270. Αν ίσχυε όμως αυτό, θα συνεπαγόταν ότι ο 'Ανθιμος το 1715, πέρα από τη μεταφορά του, μητροπολιτικού, τυπογραφείου στο Βουκουρέστι, πήρε για απροσδιόριστο λόγο την πρωτοβουλία να ιδρύσει και ένα δεύτερο ελληνικό τυπογραφείο στην πλησιόχωρη μονή Anthime, που ο ίδιος είχε αναγείρει πρόσφατα. Θεωρώ πολύ πιθανότερη την εκδοχή ο 'Ανθιμος —ήδη μητροπολίτης Ουγγρο-

στο Βουκουρέστι, θα τυπωθεί και η Δωδεκάβιβλος του Δοσίθεου, με επιμελητή και διορθωτή τον Μητροφάνη Γρηγορά και τυπογράφο τον Στώικα Ιακωβίτζη, όπως δηλώνεται στον τίτλο της έκδοσης, με χρονολογία 1715.

Τόσο ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέας όσο και ο Em. Legrand αναφέρουν στα έργα τους την αναγραφόμενη χρονολογία (1715) ως έχει, χωρίς σχόλια.¹⁴ Ο τίτλος μας πληροφορεί ότι το έργο *ἐτυπώθη, ἐν ἔτει τῆς Ἀρχιερατείας αὐτοῦ [του Χρύσανθου] ὁγδόω. Ἐπὶ τοῦ τέλους τῆς ἡγεμονίας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθέντου κυρίου κυρίου Ἰωάννου ΣΤΕΦΑΝΟΥ BOEBOΔΑ τοῦ Καντακουζηνού, Ἐν Βουκουρεστίῳ τῷ τῆς Οὐγγροβλαχίας αὐθεντικῶ θρόνῳ, Ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Μητροφάνους ταπεινοῦ Ἱερομονάχου Γρηγορά τοῦ ἐκ Δωδώνης, Ἐπιστατοῦντος τῇ τυπογραφίᾳ Στώϊκα Ἰερέως τοῦ Ἰακωβίτζη, Ἐν ἔτει χιλιοστῶ ἑπτακοσιοστῶ δεκάτῳ πέμπτῳ [1715], κατὰ Μῆνα Ὀκτώβριον*. Οι δύο χρονολογικές ενδείξεις που εντοπίζονται είναι σαφείς και απόλυτα συμβατές μεταξύ τους: πραγματικά, το 1715 ο Χρύσανθος Νοταράς διάνυσε το ὄγδοο έτος στο θρόνο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, αφού είχε διαδεχθεί τον θείο του Δοσίθεο στις αρχές του 1707. Παρ' όλα αυτά, η αναγραφόμενη χρονολογία έκδοσης της Δωδεκάβιβλου είναι αναληθής.

Το ζήτημα του πραγματικού χρόνου έκδοσης της Δωδεκάβιβλου διαφωτίζεται από τις πληροφορίες που μας παρέχει η αλληλογραφία του Μητροφάνη Γρηγορά με τον Χρύσανθο Νοταρά κατά την περίοδο 1714-1721.¹⁵ Το σύνολο των ερευνητών έχει υιοθετήσει την εκτίμηση ότι ο Χρύσανθος, ήδη στα 1715, είχε ολοκληρώσει τις τροποποιήσεις του στη Δωδεκάβιβλο και είχε παραδώσει το τελικό χειρόγραφο κείμενο στο τυπογραφείο Anthime του Βουκουρεστίου,

βλαχίας το 1715— να μετέφερε και να εγκατέστησε το μητροπολιτικό τυπογραφείο στη νεόδμητη μονή Anthime στο Βουκουρέστι.

14. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. 1, Πετρούπολη 1891 (αναστ. εκτύπ. Bruxelles 1963), σ. ιγ'. Em. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό.π., τ. I, σ. 120-123. Είναι ενδεικτικό ότι και ο Em. Picot, αποδεχόμενος την αναγραφόμενη χρονολογία έκδοσης, συμπεριέλαβε τη Δωδεκάβιβλο στις εκδόσεις του Ἀνθιμου Ἰβηρίτη, «Anthime d'Ivire», ό.π., σ. 557-559. Από την άλλη, ο Θ. Παπαδόπουλος καταγράφει χωρίς αιτιολόγηση το βιβλίο στα 1714, ό.π., τ. Α', αρ. 4442, σ. 331, 545.

15. Σχετικά με την αλληλογραφία αυτή, θα ήταν καλό να αναφερθεί ότι ο Κ. Σάθας είχε σημειώσει 21 επιστολές, χρονολογημένες μεταξύ 1714-1721: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 530. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγονται, κατά τα φαινόμενα, οι 16 επιστολές που εξέδωσε ο Eud. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Volumul XIV, *Documente Grecesti privitoare la Istoria Românilor*, publicate de N. Iorga, Partea III (c. 1560 - c. 1820), Βουκουρέστι 1936, σ. 117 κ.ε., όπως και οι 5 που εκδόθηκαν από τον Γ. Κουρνούτο (από αυτές η επιστολή στις 2 Αυγούστου 1720 υπάρχει και στον Eud. Hurmuzaki), βλ. «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 265-272. Η Π. Στάθη αναφέρει άλλη μία επιστολή, ό.π., σ. 264.

αναθέτοντας την επιμέλεια της εκτύπωσης στον Μητροφάνη. Επομένως, υποστηρίζουν ότι γι' αυτόν τον λόγο στο τυπωμένο βιβλίο αναγράφεται η παραπάνω χρονολογία, αν και το βιβλίο εκδόθηκε, τελικά, πολύ αργότερα, λόγω εξωγενών δυσμενών παραγόντων, οι οποίοι σχετιζόνταν με την ανώμαλη πολιτική περίοδο που διάνυε η Βλαχία από το 1715 μέχρι και το 1719.¹⁶ Ωστόσο, μια προσεκτικότερη εξέταση της αλληλογραφίας των δύο ανδρών παρέχει ενδείξεις που μεταθέτουν στο 1716 την έναρξη της εκδοτικής διαδικασίας και περιγράφουν την επιμέλεια της Δωδεκαβίβλου, μέχρι και την έκδοση, περισσότερο σύνθετη.

Οι πρώτες μαρτυρίες, που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τη Δωδεκαβίβλο, βρίσκονται σε δύο επιστολές του Μητροφάνη Γρηγορά προς τον Χρυσάνθο Νοταρά, με ημερομηνία αποστολής 21 Μαρτίου 1716 και 23 Απριλίου 1716. Με την πρώτη επιστολή, ο Μητροφάνης απαντά θετικά σε ερώτηση του Χρυσάνθου «περί τῆς διορθώσεως τοῦ βιβλίου» προσθέτοντας, πολύ προσεκτικά, ότι «ἄμα τῇ προσταγῇ της [του Χρυσάνθου] νὰ ἔχωμεν καὶ τὸ περὶ ὃ προσταττόμεθα».¹⁷ Ο Χρυσάνθος, επομένως, του είχε ζητήσει να διορθώσει κάποιο «βιβλίο», χωρίς να δίνονται περισσότερες διευκρινήσεις, «προσταγή» που αποδεχόταν ο Μητροφάνης «ἁσμένως καὶ ὑποτακτικῶς», επισημαίνοντάς του, όμως, ότι δεν είχε παραλάβει ακόμα το προς διόρθωση κείμενο. Στη δεύτερη επιστολή του, σχετικά με την ίδια υπόθεση, εξηγεί στον Χρυσάνθο ότι, συντάσσοντας την προηγούμενη απάντησή του, δεν ήταν επαρκώς ενημερωμένος, αλλά αυτή τη φορά τον διαβεβαιώνει πως «Τοῦ δὲ βιβλίου τὸ πρῶτον μέρος, ἐπειδὴ ἡ πατρικὴ της διορθώσατο Ἄγάπη, λήψομαι καλὴν ἀρχὴν ὅπου νὰ προχωρήσω καὶ εἰς τὴν τῶν ἐπιλοίπων μερῶν διόρθωσιν, εἰ μὴ ὑπὲρ τὴν δυνάμιν μου τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ».¹⁸

Δεν θα ήταν άτοπο να υποτεθεί ότι το «βιβλίο», για το οποίο γίνεται λόγος στις δύο αυτές επιστολές την άνοιξη του 1716, είναι η Δωδεκαβίβλος. Την προηγούμενη χρονιά, οι δύο άνδρες είχαν συνεργαστεί για την έκδοση του *Συνταγματίου* του Χρυσάνθου, ενώ αλληλογραφούν σχετικά με κάποια προβληματικά φύλλα της έκδοσης που θα έπρεπε να ξανατυπωθούν και να σταχωθούν στο βιβλίο πριν κυκλοφορήσει.¹⁹ Η επόμενη εκδοτική συνεργασία του Χρυσάνθου με τον Μητροφάνη ήταν η Δωδεκαβίβλος του Δοσίθεου. Αυτό το δεδομένο,

16. Κουρνούτος, «Δωδεκαβίβλος», ό.π., σ. 255, 261-264, 272-273. Οικονομίδης, «Ελληνικά τυπογραφεία», ό.π., σ. 73-74. Καραθανάσης, ό.π., σ. 169-170. Δοσίθεος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 1, σ. μς'. Στάθη, ό.π., σ. 72, 244.

17. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 121.

18. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 123.

19. Αυτές οι πληροφορίες προέρχονται από την επιστολή του Μητροφάνη στις 26 Αυγούστου 1715. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 119-121.

σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των παραπάνω επιστολών του 1716, θα μπορούσε να στοιχειοθετήσει την ταύτιση του «βιβλίου» με τη Δωδεκάβιβλο.

Μια τέτοια ταύτιση θα είχε κάποια σημαντικά παρεπόμενα. Ουσιαστικά, θα συνεπαγόταν ότι ο Μητροφάνης παρέλαβε για πρώτη φορά τμήματα του χειρόγραφου της Δωδεκαβίβλου ανάμεσα στον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1716 και ότι τότε εντοπίζονται τα προκαταρκτικά στάδια για την έκδοση του έργου. Επίσης, φαίνεται πως η επεξεργασία του πρωτότυπου κειμένου του Δοσίθεου από τον Χρύσανθο προχωρούσε παράλληλα με την «διόρθωσιν» του Μητροφάνη: ο Χρύσανθος δεν πρέπει να είχε ολοκληρώσει την επεξεργασία της Δωδεκαβίβλου προτού την παραδώσει στον Μητροφάνη, αλλά, πιθανόν, έστειλε στον Μητροφάνη τμηματικά τα επεξεργασμένα κείμενά της. Αν ισχύουν τα παραπάνω, η αναγραφόμενη ημερομηνία έκδοσης (Οκτώβριος 1715) δεν μπορεί να συνδέεται με τη χρονική στιγμή που άρχισε η εκδοτική διαδικασία, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι ερευνητές, αφού ο Μητροφάνης φέρεται να έλαβε για πρώτη φορά τμήματα του προς διόρθωση χειρόγραφου της Δωδεκαβίβλου μόλις μεταξύ Μαρτίου και Απριλίου 1716.

Σε κάθε περίπτωση, σαφέστερη μνεία για τη Δωδεκάβιβλο γίνεται πολύ αργότερα, στην επιστολή του Μητροφάνη στις 27 Δεκεμβρίου 1718. Σε αυτή δηλώνει ότι συνεχίζει «την τῆς βίβλου διόρθωσιν», αλλά επισημαίνει στον Χρύσανθο ότι οι διορθώσεις στην αρίθμηση των διάφορων συνοδικών κανόνων, στις οποίες προβαίνει «κατὰ τὸ παρ' ἡμῖν βιβλίον τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων», θα έπρεπε να ελεγχθούν εκ νέου «ἐν τῇ [sic] τῆς ἐντυπώσεως καιρῷ» από ένα «ανύποπτο βιβλίον» (εννοεί αξιόπιστο), καθώς φοβάται πως το δικό του συνοδικό βιβλίο έχει πολλά αντιγραφικά λάθη στην αρίθμηση των κανόνων. Επιπρόσθετα, παραπονιέται για την «ἄσυνταξίαν» του κειμένου, ότι είναι λανθασμένες «τινὲς ἐπιγραφαὶ τῶν κεφαλαίων... καὶ ἐν συνόψει ἔδῃ τὸν βουλόμενον τὴν παγκόσμιον ταύτην καὶ ἀξιάγαστον βίβλον (...) διορθῶσαι ἔχειν καὶ τὰ τοῦ παντὸς κόσμου βιβλία, καὶ οὕτω τῇ διορθώσει ἐπιχειρῆσαι». Ωστόσο αισιοδοξεί ότι θα γίνει αρεστή στον Χρύσανθο η «τάξις τῆς βίβλου» και ο «πολύμοχθος» πίνακας περιεχομένων του βιβλίου που συνέταξε ο ίδιος και του στέλνει.²⁰

Υπάρχουν πολλά στοιχεία σε αυτήν την επιστολή που παραπέμπουν στο έργο του Δοσίθεου. Η αναφορά στο πλήθος των συνοδικών αποφάσεων που περιέχονται στο βιβλίο το οποίο «διορθώνει» ο Μητροφάνης αποτελεί σοβαρή ένδειξη, καθώς η Δωδεκάβιβλος βρίσκεται από κανόνες και συνοδικές αποφάσεις. Εξάλλου, ο χαρακτηρισμός «παγκόσμιον... καὶ ἀξιάγαστον βίβλον», σε συνδυασμό με το ακολουθούμενο σχόλιο για το πλήθος των βιβλίων που έπρεπε να συμβουλευτεί για τη διόρθωση, παραπέμπει στο μνημειώδες έργο του Δοσί-

20. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 137-139.

θεου. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό ότι το 1718 συνεχιζόταν ακόμα η «διόρθωσις» της Δωδεκαβίβλου από τον Μητροφάνη, αν και πρέπει να βρισκόταν στα τελικά της στάδια — αν κρίνουμε από τον χαρακτήρα των παραπόνων που εκφράζονται και από τη σύνταξη πίνακα περιεχομένων. Εντούτοις, η εκτυπωτική εργασία δεν φαίνεται να είχε ξεκινήσει, αφού, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μητροφάνης, «τὰ μὲν τοι ἀναγκαιότερα τὰ ἐν τῷ τύπῳ γενησόμενα, ἃ νῦν οὐκ ἔτι ἐγχαράξαι ταῖς σελίσιν». Μέχρι αυτό το σημείο, λοιπόν, πρόκειται για διορθώσεις στο χειρόγραφο πριν από την παράδοση του βιβλίου στο τυπογραφείο. Μια επιστολή του Μητροφάνη, στις 16 Μαΐου 1720, αποτελεί την πρώτη σαφή μαρτυρία ότι η εκτύπωση της Δωδεκαβίβλου ήταν πλέον εν εξελίξει στο τυπογραφείο του Βουκουρεστίου.²¹

Επομένως, η αναζήτηση των αιτίων για την καθυστέρηση της έκδοσης της Δωδεκαβίβλου του Δοσίθεου από το τυπογραφείο Anthime στο Βουκουρέστι μπορεί να διευρυνθεί και πέρα από τους εξωγενείς παράγοντες, συνυπολογίζοντας τις σύνθετες διαδικασίες επεξεργασίας και διόρθωσης του χειρογράφου. Η υπόθεση που μπορεί να διατυπωθεί, με βάση την αλληλογραφία, είναι ότι ο Χρυσάνθος Νοταράς άρχισε να επεξεργάζεται το πρωτότυπο κείμενο του Δοσίθεου στα τέλη του 1715 ή στις αρχές του 1716, ενώ ο Μητροφάνης Γρηγοράς έλαβε το πρώτο επεξεργασμένο τμήμα —του οποίου δεν προσδιορίζεται η έκταση— τον Απρίλιο του 1716. Δεν υπάρχει κάποια ένδειξη πως η συνεργασία των δύο ανδρών άλλαξε χαρακτηριστικά στη συνέχεια και μέχρι τα τέλη του 1718, οπότε η επιμέλεια του κειμένου φαίνεται ότι βρισκόταν στα τελευταία της στάδια. Ο Χρυσάνθος θα επεξεργαζόταν σταδιακά το πρωτότυπο κείμενο του Δοσίθεου και θα έστελνε τμηματικά την επεξεργασμένη μορφή του στον Μητροφάνη για να το ελέγξει και να προβεί σε τυχόν διορθώσεις. Αν και λείπουν τέτοιες πληροφορίες, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο Μητροφάνης, πιθανόν, έστελνε με τη σειρά του τα κείμενα με τις διορθώσεις του στον Χρυσάνθο για έναν δεύτερο έλεγχο. Η αλληλοεξαρτώμενη διαδικασία που περιγράφηκε μπορεί να είχε καταστεί ιδιαίτερος χρονοβόρα, όταν μάλιστα πρόκειται για την έκταση και τις απαιτήσεις της Δωδεκαβίβλου. Θα μπορούσε, συνεπώς, να υποστηριχτεί ότι, πιθανότατα, η επεξεργασία του κειμένου της κράτησε περίπου τρία χρόνια, από τα τέλη του 1715 ή τις αρχές του 1716 μέχρι, τουλάχιστον, τα τέλη του 1718, σύμφωνα με τη σωζόμενη αλληλογραφία του Μητροφάνη Γρηγορά με τον Χρυσάνθο Νοταρά.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν σημαίνουν ότι μπορούν να παραγνωριστούν οι εξωγενείς παράμετροι. Από τη φύση της, η παράλληλη (τόσο από τον Χρυσάνθο όσο και από τον Μητροφάνη) διαδικασία επεξεργασίας της Δωδεκαβίβλου ήταν εξαρτημένη σε μεγάλο βαθμό από τις εξωτερικές συνθήκες, οι οποίες

21. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 265-267.

ήταν ιδιαίτερα δυσχερείς. Στις συνεχείς μετακινήσεις του Χρύσανθου για τα ζητήματα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων πρέπει να προστεθεί η ταραχώδης πολιτική κατάσταση της Βλαχίας, στην οποία είχε εμπλακεί άμεσα ο Μητροφάνης. Την έμμεση εμπλοκή δεν μπόρεσε να αποφύγει ούτε ο Χρύσανθος, που διατηρούσε στενές σχέσεις με ντόπιους βογιάρους και την οικογένεια των Μαυροκορδάτων. Από το 1714 θα ξεσπάσει στη Βλαχία ένας σκληρός ανταγωνισμός για την εξουσία ανάμεσα στους βογιάρους που θα καταλήξει το 1716 στο διορισμό του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, γιού του Αλέξανδρου, στον ηγεμονικό της θρόνο. Η κατάσταση, ωστόσο, στη Βλαχία δεν θα εξομαλυνθεί. Ενώ μαινόταν από το 1714 ένας ακόμα βενετο-οθωμανικός πόλεμος, την άνοιξη του 1716 θα συμπτυχθεί ένας νέος συνασπισμός μεταξύ Αψβούργων και Βενετών. Μέσα στην ίδια χρονιά τα αψβουργικά στρατεύματα θα εισβάλουν στη Βλαχία απειλώντας και την πρωτεύουσά της, το Βουκουρέστι. Σε αυτήν τους την προέλαση αιχμαλωτίστηκε ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος και μεταφέρθηκε στην Αυστρία, όπου φυλακίστηκε. Στον ηγεμονικό θρόνο της Βλαχίας διορίστηκε από την Πύλη ο αδελφός του Ιωάννης. Θα περάσουν άλλα τρία χρόνια μέχρι να σταθεροποιηθεί η πολιτική κατάσταση στη Βλαχία. Μετά τη συνομολόγηση της ειρήνης στο Pozarevac (Πασάροβιτς), το καλοκαίρι του 1718, θα απελευθερωθεί ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος και το 1719 ο θάνατος του Ιωάννη θα σημάδνει την εκ νέου ανάρρησή του στο θρόνο της Βλαχίας.

Κατά τη διάρκεια αυτής της ασταθούς περιόδου το τυπογραφείο του Βουκουρεστίου δεν απέφυγε την κρίση. Το 1716 ο Άνθιμος Ουγγροβλαχίας καθαιρέθηκε και δολοφονήθηκε. Δεν υπάρχουν ασφαλείς πληροφορίες για το πρόσωπο στο οποίο ανατέθηκε η διεύθυνση του τυπογραφείου του Βουκουρεστίου.²² Πάντως, τα επόμενα χρόνια η λειτουργία του πρέπει να είχε διακοπεί. Η απουσία εκδόσεών του για τα έτη 1717 και 1718 αποτελεί εύγλωττη ένδειξη. Μάλιστα, σε πατριαρχικό σιγίλλιο του Οκτωβρίου 1717, που αφορά την άσχημη οικονομική κατάσταση της μονής των Αγίων Πάντων ή Anthime στο Βουκουρέστι και τα μέτρα για την αποπληρωμή των μεγάλων χρεών της, δεν υπάρχει καμία αναφορά στο τυπογραφικό εργαστήριο, το οποίο λειτουργούσε σε κτήριά της το προηγούμενο μόλις έτος.²³ Η επάνοδος του Νικόλαου Μαυροκορδάτου στο θρόνο θα συνοδευτεί από την εκτύπωση του πολιτικού του συγγράμματος *Περί καθηκόντων* τον Δεκέμβριο του 1719. Η έκδοση αυτού του

22. Picot, «Anthime d'Ivri», ό.π., σ. 525-527. Καραθανάσης, ό.π., σ. 167-168.

23. Em. Legrand (επιμ.), *Recueil de Documents Grecs concernant les relations du Patriarchat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)*. Bibliothèque Grecque Vulgaire, τ. VII, Παρίσι 1903 (φωτ. ανατύπ. Αθήνα 1974), σ. 211-215. Εκδίδεται και από τον Eud. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Volumul XIV, *Documente Grecești privitoare la Istoria Românilor, publicate de N. Iorga*, Partea II (1716-1777), Βουκουρέστι 1917, σ. 818-822.

βιβλίου θα σηματοδοτήσει μια νέα περίοδο στη λειτουργία του τυπογραφείου του Βουκουρεστίου με την οποία συνδέονται ο Μητροφάνης Γρηγοράς και ο Στώικα Ιακωβίτζη. Στην παραπάνω έκδοση αναγράφεται για πρώτη φορά και το όνομα του τελευταίου ως τυπογράφου.²⁴

Ο Γ. Κουρνούτος ισχυρίζεται ότι «Η Τυπογραφία διευθύνεται πλέον υπό μόνου τοῦ ἱερέως Στώικα Ἰακωβίτζη. Ὁ Μητροφάνης ἔχει τεθῆ εἰς τὸ περιθώριον».²⁵ Ὅμως, ἡ πιθανή ἀνάληψη τῆς διεύθυνσης τῶν τυπογραφικῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸν Στώικα Ιακωβίτζη δὲν συνεπάγεται καὶ τὴν περιθωριοποίηση τῆς Μητροφάνη. Τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἐντύπωση δημιουργεῖ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορά πρὸς τὸν Χρύσανθο, στὶς 16 Μαΐου 1720. Ο Στώικα χαρακτηρίζεται νέος καὶ ἀπειρος ἀλλὰ φιλομαθὴς τυπογράφος, ὁ ὁποῖος «ὁδεύει ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ κατεύθουνε καὶ κατευθυνεῖ τὰ τῆς ἐκτυπώσεως». Ἐπίσης, δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει ὅτι ὁ Στώικα «οὐδὲ ἴσχυσε τυπῶσαι εἰ μὴ ἐφευρήμασί τιςιν ἡμῶν ὠδηγήθη (...) ἐπιθυμεῖ ὅμως μανθάνειν καὶ ἡμῶν αὐτὸν ἀκούει διδασκόντων».²⁶ Ἐξάλλου, ἡ ἀναφορὰ στὸν τίτλο τῆς Δωδεκαβίβλου «Ἐπιμελεῖα καὶ διορθώσει Μητροφάνους ταπεινοῦ Ἱερομονάχου Γρηγορά τοῦ ἐκ Δωδώνης», ὅπως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χρύσανθος ἀλληλογράφησε με τὸν ἴδιο τὸν Μητροφάνη γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ ἀνέκυπταν κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου, κατατείνουν στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Μητροφάνης ἦταν ἐκεῖνος ποὺ διηύθυνε, οὐσιαστικά, τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βουκουρεστίου αὐτὴν τὴν περίοδο.

Βασικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γ. Κουρνούτου στὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ περὶ περιθωριοποίησης τοῦ Μητροφάνη ἦταν ὅτι εἶχε πέσει στὴ δυσμένεια τοῦ ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Γενικά, οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴ δράση τοῦ Μητροφάνη Γρηγορά εἶναι λιγοστὲς καὶ ἀσφαεῖς, προκαλώντας συχνὰ σύγχυση ὡς πρὸς τὸ πρόσωπό του. Ὡς διεκδικητὴς καὶ, ἀπὸ τὸ 1716, κάτοχος τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Οὐγγροβλαχίας, εἶχε ἐμπλακεῖ ἄμεσα στὶς ἀντιπαραθέσεις τῆς περιόδου, ἐνῶ ἀντέδρασε καὶ στὴν ἀψευργικὴ ἐισβολή.²⁷

Ὅσον ἀφορὰ τὶς κακὲς σχέσεις τοῦ με τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο, μόνον εἰκασιᾶς μποροῦν νὰ γίνουν. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ ἐδράζεται σὲ μια, υποτιθέμενη,

24. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ὁ.π., σ. 263. Οἰκονομίδης, «Ἑλληνικά τυπογραφεῖα», ὁ.π., σ. 75-76. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν Στώικα Ιακωβίτζη δὲν ἔχουμε, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἦταν ἐλληνικῆς καταγωγῆς ἀλλὰ, μάλλον, σλαβικῆς (ἴσως, πιο συγκεκριμένα, ρωσικῆς), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μητροφάνη Γρηγορά.

25. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ὁ.π., σ. 263.

26. Στὸ ἴδιο, σ. 266.

27. Μάλιστα, ὁ Μητροφάνης Γρηγοράς κατέγραψε πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα στὸ ἀνέκδοτο χρονικὸ τοῦ *Ἱστορία των ἐτῶν 1714-1716*. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ὁ.π., σ. 262. Περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ με τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ τοῦ χρονικοῦ στὸ Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 170-171.

φιλολογική διαμάχη των δύο ανδρών, κατά την οποία ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος έγραψε ανώνυμα έναν *Ψόγον Νικοτιανής*, ο Μητροφάνης Γρηγοράς απάντησε με τον *Ἑπαινον Νικοτιανής* και ο πρώτος ανταπάντησε με *Διάλογον κατά τῆς μεμνηνίας ἀξίνης*, τῆς παραχωρήσει Θεοῦ ἐξαρχούσης τῶν ἐν τῇ Βασιλευούσῃ κηφήρων, καθὼς και με μια *Ἐπιστολὴν πρὸς Μητροφάνην τὸν διάκονον*.²⁸ Εντούτοις, ο χαρακτήρας αὐτῆς τῆς διαμάχης μάλλον προσιδιάζει σε ένα φιλολογικὸ παιχνίδι, ένα ρητορικὸ αγώνα, παρά σε κάποια προσωπικὴ ἀντίθεσή τους. Εξάλλου, ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου πρὸς τον Χρῦσανθο Νοταρά τον Σεπτέμβριο του 1723 ἀποδεικνύεται ὅτι τῇ συγκεκριμένη τουλάχιστον περίοδῳ οἱ σχέσεις του με τον Μητροφάνη Γρηγορά ἦταν πολὺ καλές, καθὼς του εἶχε ἐμπιστευτεῖ τὴν ἐκδοσὴ ενός ἀκόμα βιβλίου ἀπὸ το τυπογραφεῖο του Βουκουρεστίου, «τὸ ὅποιον τυπὼνεται μὲ ὑπομονὴν πάλιν δι' ἐπιστάσις τοῦ παπᾶ κυρ Μητροφάνους (...) καὶ ἐδώσαμεν τὸ βιβλίον τῷ κυρ Μητροφάνει, καὶ ἐλπίζομεν (...) νὰ βαλθῇ ἡ (...) ἐκτύπωσις εἰς βελτιωτέραν κατάστασιν».²⁹

Στους ἀντίποδες των ἀσαφῶν σχέσεών του με τον ἡγεμόνα Νικόλαο Μαυροκορδάτο, ο Μητροφάνης Γρηγοράς διατηροῦσε πολὺ στενές σχέσεις με τον Χρῦσανθο Νοταρά. Θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιη ἡ παρέμβαση του πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων στο ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μητροφάνη ὡς μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας. Ἡ πυκνὴ ἀλληλογραφία που ἀντάλλασσαν και το περιεχόμενό τῆς καταδεικνύει τὴν ἐμπιστοσύνη που εἶχε ἀναπτυχθεῖ μεταξύ τους. Ο Μητροφάνης ἐνημέρωνε τακτικὰ τον Χρῦσανθο γιὰ τις πολιτικές και πνευματικές ἐξελίξεις στη Βλαχία, ἐνὼ συχνὰ μιλοῦσε γιὰ πιθανὴ παραίτησή του, λόγω των πολλῶν δυσκολιών που ἀντιμετώπιζε στα νέα του καθήκοντα και των σοβαρῶν προβλημάτων υγείας του. Ἀπὸ τὴν πλευρά του, ο Χρῦσανθος φαίνεται πὼς τον ἀπέτρεπε ἀπὸ ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο. Ἐπίσης, εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐκτίμησή που ἔτρεφε στη θεολογικὴ και φιλολογικὴ κατάρτιση τοῦ Μητροφάνη, ἀπὸ τον ὁποῖο ζητοῦσε ποικίλες ἐκκλησιαστικές πληροφορίες (κυρίως νομοκανονικές) και στον ὁποῖο, βέβαια, εἶχε ἐμπιστευτεῖ τόσο τὴν ἐπιμέλεια ὅσο και τὴν ἐκδοσὴ τῆς Δωδεκαβίβλου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ σχέση των δύο ἀνδρῶν παρέμεινε ἀνισοβαρής: ο Μητροφάνης Γρηγοράς παρουσιάζεται σε ὅλα του τα γράμματα ἀπόλυτα ὑποταγμένος στον Χρῦσανθο Νοταρά.³⁰

28. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ὁ.π., σ. 262.

29. Em. Legrand (ἐπιμ.), *Epistolaire Grec ou Recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthé Notaras Patriarche de Jérusalem par les Princes de Valachie et de Moldavie etc.* Bibliothèque Grecque Vulgaire, τ. IV, Παρίσι 1888 (φωτ. ἀνατύπ. Αθήνα 1974), σ. 174. Ἐκδίδεται και ἀπὸ τον Hurmuzaki, *Documente*, ὁ.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, II, σ. 888.

30. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ὁ.π., σ. 261, 263, 265 κ.ε. Καραθανάσης, ὁ.π., σ. 170. Στάθη, ὁ.π., σ. 124.

Το 1719, εκτός από το *Περί Καθηκόντων* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, το τυπογραφείο Anthime στο Βουκουρέστι εξέδωσε και ένα λειτουργικό βιβλίο στα βλάχικα.³¹ Μπορεί να υποστηριχθεί ότι αμέσως μετά άρχισε η εκτύπωση της Δωδεκαβίβλου, όπως μαρτυρεί η εκτενής επιστολή του Μητροφάνη προς τον Χρύσανθο στις 16 Μαΐου 1720, στην οποία θίγονται καθαρά τυπογραφικά ζητήματα που αφορούν την έκδοση: το θέμα των κοσμημάτων και των διαστίχων στην έναρξη κάθε κεφαλαίου και κάθε παραγράφου, η λεπτομερής δήλωση κάθε παραγράφου, η γραμματοσειρά και τα διάστιχα στον τίτλο, η επιλογή της εκτύπωσης των ελληνικών αριθμών ολογράφως και η αδυναμία πύκνωσης των διαστημάτων μεταξύ των λέξεων.³² Από τον χαρακτήρα αυτών των ζητημάτων προκύπτει ότι η τυπογραφική εργασία βρισκόταν ακόμα στα πρώτα της στάδια.

Όπως κατά το στάδιο της επεξεργασίας και επιμέλειας της Δωδεκαβίβλου, οι δύο άνδρες διατηρούσαν πυκνή αλληλογραφία και στενή συνεργασία και κατά τη μακρά περίοδο εκτύπωσής της. Ο Μητροφάνης έστειλε τυπογραφικά δοκίμια στον Χρύσανθο,³³ ώστε να προβεί σε διορθώσεις ή υποδείξεις και να του τα στείλει πίσω.³⁴ Στις επιστολές του απολογείται για σφάλματα που του επισημαίνει ο Χρύσανθος,³⁵ συναινεί ή ανταπαντά σε υποδείξεις του, ενώ παραπονιέται συνεχώς για την απειρία των τεχνιτών-τυπογράφων, τις σοβαρές ελλείψεις του τυπογραφείου και για τα προβλήματα υγείας που ταλαιπωρούν τον ίδιο.³⁶ Έτσι, συνοψίζοντας σε μια επιστολή του τα προβλήματα της τυπογραφικής εργασίας, τονίζει ότι «ἐκ μέν, τοῦ τύπου τὰ αἷτια, ὡς εἴρηται, ἐκ δέ, τῶν τυπογράφων ἡ ἀμαθία ἐποίησαν τὰς ἀνωμαλίας καὶ διαστάσεις. Τὸ δὲ κύριον· ὅτι ἐγὼ ἐπὶ κλίνης καὶ οὐκ ἐν τοῖς ποσίν».³⁷ Εξαιτίας της ασθενικῆς κράσης του, επομένως, αδυνατούσε να εποπτεύει και να διευθύνει αποτελεσματικά και γρήγορα την εξέλιξη της τυπογραφικής εργασίας προλαμβάνοντας τυχόν σφάλματα και υπερπηδώντας έγκαιρα τις δυσχέρειες.

Από τις απαντήσεις του Μητροφάνη τεκμαίρεται πως ο Χρύσανθος ενδια-

31. Οικονομίδης, «Ελληνικά τυπογραφεία», ό.π., σ. 73-75.

32. Από επιστολές στο Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 265-267.

33. «Πέμπομεν τετράδια πολλά τυπωθέντα», από επιστολή στις 2 Μαρτίου 1721, στο ίδιο, σ. 271.

34. «Τὰ διορθωθέντα ληψόμεθα», από επιστολή στις 2-8-1720, Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 145. Βλ. και Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 268.

35. «Ἐλαβον προσκυνητὸν γράμμα τῆς πατρικῆς της ἀγάπης [του Χρύσανθου] πληῆρες στιγμάτων, καὶ ἐλυπήθην· καὶ ἀποκρίνομαι εἰς ἃ ἐλυπήθην ἡ πατρικὴ της ἀγάπη ὅτι οὐχ ὡς ἐλυπήθην ἔχουσι», από επιστολή στις 16-5-1720, Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 265.

36. Στο ίδιο, σ. 265 κ.ε.

37. Από την επιστολή στις 16 Μαΐου 1720, στο ίδιο, σ. 266.

φερόταν και ανυπομονούσε για την αρτιότερη και συντομότερη ολοκλήρωση της έκδοσης, κάνοντας το λάθος να «παραβάλλει τὸν λέοντα κώνωπι, βιβλιαρίδια τῇ οἰκουμενικῇ βίβλῳ». Για τις πιέσεις και τις αιτιάσεις του Χρύσανθου παραπονιέται ὅτι «ἀντ' ἐγκωμίων καὶ ἐπαίνων ἔχω αἰσχύνῃ καὶ ὄνειδος». Προσπαθεῖ να τον καθησυχάσει διαβεβαιώνοντάς τον πως «τὴν τάξιν τῆς βίβλου εἰδὼς ὅτι λίαν καλῶς ἔχει, καὶ οὐδὲ ἐν ὅλῃ τῇ Ἱταλίᾳ ἔνθα τυπογραφίας ὥραιότερα ποτὲ ἐγένετο», ἐνῶ του δηλώνει ὅτι «οὐ μεταβαλῶ εἰς τὸ χειρόν, εἰ δὲ βούλεται ἡ πατρικὴ τῆς ἀγάπῃ τὸ ἀρεστὸν αὐτῇ ποιήσῃ, μὴ, παρακαλῶ, δι' ἡμῶν, οὐ γὰρ ἀδακρυτὶ οἴσομεν τὴν συμφορὰν τῆς βίβλου, ἧς πέρι μέχρι θανάτου κεκοπιάκαμεν καὶ κοπιῶμεν καὶ κοπιάσομεν».³⁸

Στην αλληλογραφία του Μητροφάνη Γρηγορά υπάρχουν, επίσης, πληροφορίες σχετικά με την πορεία των τυπογραφικών εργασιών. Σε μια επιστολή του στις 10 Ιουλίου 1720 (το ἔτος αὐτὸ προτείνει ο Γ. Κουρνούτος) ανακοινώνει στον Χρύσανθο ὅτι «ἡρξάμεθα τυποῦν ἀνὰ κόλλαν τὴν ἡμέραν».³⁹ Η εκτυπωτικὴ εργασία εἶχε ἀποκτήσει πλέον σταθεροὺς ρυθμούς. Στις 2 Μαρτίου 1721 με μια ἀκόμα επιστολή —τὴν τελευταία σωζόμενη— τον ενημερώνει ὅτι ἔχει ολοκληρωθεῖ ἡ εκτύπωση των τυπογραφικῶν δοκιμῶν τόσο του ἑβδομοῦ ὅσο και του ὀγδοῦ Βιβλίου, τὰ ὁποῖα και του ἔστειλε για τυχόν διορθώσεις.⁴⁰

Το μεγάλο μέγεθος τῆς Δωδεκαβίβλου, ἡ αποφασιστικὴ παρέμβαση του Χρύσανθου στὴν τυπογραφικὴ τῆς ἐπιμέλεια, ἀλλὰ και οἱ ἀντικειμενικὲς δυσκολίες που ἀνέκυψαν, ἐπιμήκυναν σημαντικὰ τὸ χρονικὸ διάστημα που ἀπαιτήθηκε για τὴν ολοκλήρωση τῆς έκδοσης. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς κυκλοφόρησε ἡ *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* στὴν ἐντυπὴ μορφή τῆς. Ὑπάρχει μόνο ἡ μαρτυρία του Χρύσανθου Νοταρά, σε ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἀπεσταλμένο του Παναγίου Τάφου στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο πρωτοσύγκελο Γαλακτίωνα, στις 26 Οκτωβρίου 1723, ὅπου του γράφει: «Στέλλομεν καὶ ἓνα βιβλίον τοῦ ἀοιδίμου δεσπότη, Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, νῶστί τυπωθέν».⁴¹ Η μαρτυρία αὐτὴ μπορεῖ να συνδυαστεῖ με ἄλλες πληροφορίες που ἀντλοῦνται ἀπὸ διαφορετικὲς πηγές. Λίγους μῆνες νωρίτερα, με ἐπιστολή του στις 14 Ιουλίου 1723, ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος γνωστοποιεῖ στον Χρύσανθο Νοτάρὰ πως «τὸ Λεξικὸν τοῦ ἁγιωτάτου Κυρίλλου... τῶρα πρώτην φορὰν ἐβάλαμεν καὶ τυπόμεται ἐδῶ εἰς Βουκουρέστιον δι' οἰκείων ἀναλωμάτων... ἰδοὺ πέμπομεν τῇ ὑμετέρᾳ μακαριότητι τὴν πρώτην κόλλαν

38. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολή στις 16 Μαΐου 1720, στο ἴδιο, σ. 266-267.

39. Στὸ ἴδιο, σ. 267.

40. «Πέμπομεν τετράδια πολλὰ τυπωθέντα μέχρι τέλους τοῦ ἑβδομοῦ βιβλίου, ὡσάυτως καὶ τὸν κατάλογον», ἐνῶ παρακάτω συμπληρώνει «πέμπομεν καὶ ἀπὸ τοῦ ὀγδοῦ βιβλίου τετράδια, μάλιστα ὅλον τὸ ὄγδον», ἀπὸ τὴν ἐπιστολή στις 2 Μαρτίου 1721, στο ἴδιο, σ. 271-272.

41. Στὸ ἴδιο, σ. 272-273.

όπου ἐτυπώθη».⁴² Συνεπώς, από το καλοκαίρι του 1723 είχαν αρχίσει στο τυπογραφείο του Βουκουρεστίου οι εργασίες για την έκδοση ενός νέου βιβλίου, του οποίου, μάλιστα, την επιμέλεια είχε αναλάβει τελικά ο Μητροφάνης Γρηγοράς. Εξάλλου, ήδη τον Απρίλιο του ίδιου έτους, είχε εκδοθεί ένα άλλο ελληνικό λειτουργικό βιβλίο από τον Στώικα Ιακωβίτζη στο τυπογραφείο του Βουκουρεστίου,⁴³ γεγονός που αποτελεί σοβαρή ένδειξη, ώστε να θεωρηθεί η συγκεκριμένη χρονική στιγμή ως *terminus ante quem* για την ολοκλήρωση της έκδοσης της Δωδεκαβίβλου. Αντίστοιχα, τον *terminus post quem* αντιπροσωπεύει η επιστολή στις 2 Μαρτίου 1721, όπου εντοπίζεται η τελευταία σωζόμενη πληροφορία για την πρόοδο της τυπογραφικής εργασίας της Δωδεκαβίβλου. Επομένως, το μόνο ασφαλές συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι ότι το μνημειώδες ιστοριογραφικό έργο του Δοσίθεου κυκλοφόρησε με τη μορφή του έντυπου βιβλίου κάποια χρονική στιγμή ανάμεσα στον Μάρτιο του 1721 (αλλά οπωσδήποτε αρκετά αργότερα) και τον Απρίλιο του 1723 — μάλλον, μέσα στα 1722.

Η μέχρι σήμερα έρευνα χαρακτηρίζεται από ασάφεια, γενικά, ως προς το ζήτημα της χρονολόγησης της Δωδεκαβίβλου. Πέρα από τους παλαιότερους μελετητές που αναπαράγουν τη χρονολογία έκδοσης του τίτλου (1715),⁴⁴ η νεότερη έρευνα έχει υιοθετήσει τα πορίσματα του σχετικού άρθρου του Γ. Κουρνούτου, που στηρίζονται σε αρχειακές πηγές και αποδεικνύουν ότι η έκδοση είναι στην πραγματικότητα κατά πολύ μεταγενέστερη.⁴⁵ Ωστόσο, δεν προσφέ-

42. Legrand (επιμ.), *Epistolaire*, ό.π., τ. IV, σ. 172-173. Σχετικά με «τὸ λεξικὸν βιβλίον τοῦ ἁγίου Κυρίλλου» επανέρχεται στις 8 Σεπτεμβρίου, για να τον ενημερώσει ότι «τυπὸνται μὲ ὑπομονὴν πάλιν δι' ἐπιστάσις τοῦ παπᾶ κυρ Μητροφάνους», αφού εμπίστεύτηκε «τὸ βιβλίον τῷ κυρ Μητροφάνει, καὶ ἐλπίζομεν... νὰ βαλθῇ ἡ... ἐκτύπωσις εἰς βελτιωτέραν κατάστασιν». Στο ίδιο, σ. 174. Εκδίδεται και από τον Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, II, σ. 888. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι ανάμεσα στις γνωστές ελληνικές εκδόσεις του τυπογραφείου του Βουκουρεστίου, μετά το 1723, δεν εντοπίστηκε κάποιο «Λεξικὸν τοῦ ἁγιοτάτου Κυρίλλου», πρβλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό.π., τ. I, σ. 182 κ.ε. Ίσως, διάφορες δυσχέρειες να προκαλέσαν την οριστική διακοπή της έκδοσης.

43. *Βιβλίον περιέχον τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Νεοφύτου, καὶ τοῦ ἁγίου μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ. Ἐτυπώθη ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς οὐγγροβλαχίας, παρὰ Στώϊκα Ἱερεὶ τυπογράφῳ Ἰακωβίτζη. Ἔτει ἀπὸ θεογονίας. αψκγ' [1723]. Κατὰ μῆνα Ἀπριλίον.* Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό.π., τ. I, σ. 176-182. Ο μη ακριβής χρονικός προσδιορισμός του θανάτου του Νεόφυτου Νοταρά (τέλη 1722 - αρχές 1723), στον οποίο απευθύνεται μια ανοιχτή επιστολή του Χρυσάνθου που προτάσσεται στη Δωδεκάβιβλο, μας στερεί από ένα πιο συγκεκριμένο και ασφαλέστερο χρονικό όριο της έκδοσης.

44. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., τ. 1, σ. ιγ'. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό.π., τ. I, σ. 120-123. Picot, «Anthime d'Ivire», ό.π., σ. 557-559.

45. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 250-273. Οικονομίδης, «Ελληνικά τυπο-

ρεται καμία επαρκής εξήγηση για τα κίνητρα που ώθησαν τον Χρύσανθο και τον Μητροφάνη να αναγράψουν αναληθή χρονολογία έκδοσης: παραβιάζοντας έτσι μια αρχή που ορίζει ως χρονολογία έκδοσης αυτήν της ολοκλήρωσης της εκτύπωσης και της κυκλοφορίας του βιβλίου. Η αναληθής χρονολογία έκδοσης δεν είναι μια πρακτική σπάνια στην ιστορία του ελληνικού έντυπου βιβλίου, αλλά συνδέεται, μάλλον, με τον «τεχνητό εκσυγχρονισμό» της έκδοσης και συνεπάγεται την αναγραφή χρονολογίας μεταγενέστερης από την πραγματική χρονολογία της έκδοσης.⁴⁶ Αντίθετα, στη συγκεκριμένη περίπτωση εντοπίζεται το παράδοξο να αναγράφεται χρονολογία έκδοσης προγενέστερη από την πραγματική.

Μια πρώτη εξήγηση θα μπορούσε να συνδέσει την αναγραφόμενη χρονολογία του τίτλου με τη χρονική στιγμή που άρχισε η επιμέλεια και η εκδοτική επεξεργασία της Δωδεκαβίβλου. Αυτή η υπόθεση, όμως, καθίσταται επισφαλής, αφού, όπως αναλύθηκε εκτενώς, δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι τα πρώτα στάδια της εκδοτικής διαδικασίας χρονολογούνται από τον Οκτώβριο του 1715 και όχι αρκετούς μήνες αργότερα, μεταξύ Μαρτίου και Απριλίου του 1716. Εξάλλου, αυτή η πρακτική δεν φαίνεται ότι συνηθιζόταν, γενικά, στις εκδόσεις, ενώ, πιο συγκεκριμένα, στο ελληνικό τυπογραφείο του Βουκουρεστίου δεν εντοπίζεται άλλη αντίστοιχη περίπτωση, όπου στη χρονολογία έκδοσης να αναγράφεται η χρονική στιγμή έναρξης της εκδοτικής επιμέλειας και επεξεργασίας και όχι αυτή της κυκλοφορίας του βιβλίου.

Επιπρόσθετα, εντοπίστηκε μια μαρτυρία του Μητροφάνη Γρηγορά, που αφορά άμεσα μια εξωτερική χρονολογική ένδειξη του τίτλου. Στην επιστολή του στις 27 Οκτωβρίου 1720 ο Μητροφάνης ζητά από τον Χρύσανθο Νοταρά να του διασαφηνίσει το νόημα μιας απάντησής του που σχετιζόταν με τα αναγραφόμενα στον τίτλο της Δωδεκαβίβλου. Ο Μητροφάνης, κατά τα φαινόμενα, σε προηγούμενη επιστολή του είχε προτείνει στον Χρύσανθο να αναγράφονται στον τίτλο τα έτη της πατριαρχίας του (με προτεινόμενη μορφή: «έτυπώθη, ἐν ᾧ τῇς πατριαρχείας αὐτοῦ δεῖνι») και του ζητούσε να τον πληροφορήσει για την ακριβή χρονολογία της ανάρρησής του στον πατριαρχικό θρόνο της Ιερουσαλήμ, ώστε να μπορέσει να υπολογίσει με ακρίβεια τα έτη όταν θα ολοκληρωνόταν η έκδοση. Ο Χρύσανθος του έδωσε αυτήν την πληροφορία, αλλά η επιστολή του έκανε τον Μητροφάνη να πιστέψει ότι ίσως ο Χρύσανθος επιθυμούσε να αναγράφεται στον τίτλο και η ημερομηνία ενθρόνισής του (με τη

γραφεία», ό.π., σ. 73-74. Καραθανάσης, ό.π., σ. 169-170. Πατρινέλης, ό.π., σ. 87. Στάθη, ό.π., σ. 72, 244-245.

46. Τον όρο «τεχνητός εκσυγχρονισμός», όσον αφορά τις ελληνικές εκδόσεις, τον εισηγήθηκε ο Φ. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία Α'. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του E. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973, σ. 25-26.

μορφή: «ἐτυπώθη, ἐν ἔτει τῆς πατριαρχείας αὐτοῦ δεῖνι, τῆς γεγονυίας ἐν ἔτει αψ΄ Φεβρουαρίου ἡ΄»). Γι' αὐτό και του ζητούσε διευκρινήσεις στην επιστολή του στις 20 Οκτωβρίου 1720.⁴⁷ Τελικά, στο εκδομένο βιβλίο προκρίθηκε η αναγραφή της φράσης: «ἐτυπώθη, ἐν ἔτει τῆς Ἀρχιερατείας αὐτοῦ [του Χρύσανθου] ὀγδόῃ». Ωστόσο, ἀπὸ τη μαρτυρία του 1720 εἶναι σαφές ὅτι, ἐνὺ συζητεῖται μεταξύ των δύο ιεραρχῶν ἡ οριστική μορφή του τίτλου, δεν ἔχει ἀκόμα ἐπιλεγεί ὁ Οκτώβριος του 1715 ὡς ἀναγραφόμενη χρονολογία ἐκδόσης. Ἀντίθετα μάλιστα, ὁ Μητροφάνης φέρεται να θεωρεῖ δεδομένο και αὐτονόητο ὅτι ἡ Δωδεκάβιβλος θα κυκλοφορήσει με τὴν πραγματική χρονολογία ἐκδόσῃς της, ἀφοῦ σκοπεῖ «ἀπαριθμεῖν ἐκεῖθεν [ἀπὸ τη χρονολογία ἐνθρόνισσης του Χρύσανθου] τὰ μεσολαβοῦντα ἔτη μέχρι τῆς τελείας ἐντυπώσεως τῆς βίβλου, καὶ θῆναι τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν... τυποῦντες οὕτω...». Ἡ παραπάνω ἐκτίμηση ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ το γεγονός ὅτι στα υποδείγματα που παραθέτει στην προκείμενη επιστολή χρησιμοποιεῖ, για να προσδιορίσει «τὰ μεσολαβοῦντα ἔτη», τὸν ἀόριστο ὅρο «δεῖνι» ἢ τὴν υποθετική φράση «(τυχόν) τεσσαρεσκαίδεκάτω», ἡ ὁποία ἀποτυπώνει τὴ χρονική ἀπόσταση τῆς ἀνάρρησης του Χρύσανθου (1707) ἀπὸ τη στιγμή σύνταξης τῆς επιστολῆς (1720).

Ἀν και ἡ συγκεκριμένη μαρτυρία δεν παρέχει στοιχεῖα για τοὺς λόγους που ὁδήγησαν, τελικά, στην ἀναγραφή ἀναληθοῦς χρονολογίας ἐκδόσης, ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη για τὴν παρεμβολὴ ἐξωγενῶν παραγόντων σε αὐτὴν τὴν ἐπιλογή. Ἡ μαρτυρία τῆς επιστολῆς ἀποδεικνύει ὅτι ἡ τελική ἐπιλογή —μᾶλλον του Χρύσανθου— ἐγινε κάποια στιγμή μετὰ τὸν Μάρτιο του 1720 και ἀνέτρεψε, ουσιαστικά, τὸ μέχρι τότε δεδομένο για ἀναγραφή τῆς πραγματικῆς χρονολογίας ἐκδόσης. Σε μια τέτοια ἀνατροπὴ των παραδεδεγμένων ἐκδοτικῶν ἀρχῶν θα πρέπει να συνέβαλαν κάποιοι ἐξωτερικοὶ παράγοντες. Συνεπῶς, ἐπρόκειτο, μᾶλλον, για μια υστερογενὴ ἐπιλογή που οφειλόταν σε ἐξωγενὴ αἰτία. Με βάση αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ἀκόμα κι ἀν συνέπιπτε χρονικά ἡ ἀναγραφόμενη χρονολογία του τίτλου με τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐκδοτικῆς διαδικασίας (χρονικὴ σύμπτωση τὴν ὁποία υποστηρίζει ἡ παλαιότερη ἐξήγηση), αὐτὸ δεν θα ἀρκούσε ἀπὸ μόνο του για να αἰτιολογήσει τὴν ἐπιλογή ἀναληθοῦς χρονολογίας ἐκδόσης.

47. Ολόκληρο τὸ χωρίο τῆς επιστολῆς στις 20 Οκτωβρίου 1720 εἶναι τὸ ἐξῆς: «ἐν δὲ μόνον ἐξ ὧν ἀριθμεῖ οὐ συνήμεν, ἐπεὶ ἔχει διττῶς ἐννοεῖσθαι, ὃ ἔστι, “γέγονε δὲ ἡ ἡμετέρα μετάθεσις”, καὶ τὰ ἐξῆς. [Ἐξελ]άβομεν [δ]μως αὐτὸ ἀντὶ εἰδήσεως τοῦ ἔτους τῆς π[ατριαρχ]είας τῆς πατρι[κ]ῆς τῆς ἀγάπης], ἵνα ἔχωμεν ἀπαριθμεῖν ἐκεῖθεν τὰ μεσολαβοῦντα ἔτη μέχρι τῆς τελείας ἐντυπώσεως τῆς βίβλου, καὶ θῆναι τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν ἐνθα κεῖται τό, “δεῖνι”, τυποῦντες οὕτω, “ἐν ἔτει τῆς πατριαρχείας αὐτοῦ (τυχόν) τεσσαρεσκαίδεκάτω” ἀλλὰ πάλιν διστάσαντες, ἐνομίσαμεν εἶναι γνώμην τῆς πατρικῆς τῆς ἀγάπης τε θῆναι καὶ τὸν χρόνον τῆς μεταθέσεώς της μετὰ τὸ “δεῖνι”, τυποῦντες οὕτω, “ἐν ἔτει τῆς πατριαρχείας αὐτοῦ (τυχόν) τεσσαρεσκαίδεκάτω, τῆς γεγονυίας ἐν ἔτει αψ΄ Φεβρουαρίου ἡ΄”. Διὰ τοῦτο ἤλθομεν εἰς ἐρώτησιν, ἵνα μὴ σφάλωμεν». Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ὁ.π., σ. 269-270.

Ποιες εξωγενείς παράμετροι, όμως, θα μπορούσαν να βαρύνουν στην απόφαση του Χρύσανθου Νοταρά να αναγράψει ψευδή χρονολογία έκδοσης στην έντυπη Δωδεκάβιβλο;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό χρειάζεται να αναφερθούμε, σε γενικές γραμμές, στο περιεχόμενο και τους στόχους της Δωδεκαβίβλου. Τα Βιβλία Α' - Γ' αποτελούνται από θεματικές ενότητες που καλύπτουν χρονικά την περίοδο από τον 1ο ως τον 15ο μ.Χ. αιώνα και στη μεγάλη τους πλειονότητα έχουν εκκλησιαστικό, θεολογικό ή δογματικό περιεχόμενο αναλύοντας θεμελιώδη ζητήματα στα οποία αντιπαρά τίθενται αντιρρητικά η Ανατολική με τη Δυτική Εκκλησία. Στο Βιβλίο ΙΑ' τα θεολογικά ζητήματα παραχωρούν σταδιακά τη θέση τους σε θέματα που αφορούν αποκλειστικά τις εξελίξεις στο εσωτερικό Ανατολικής Εκκλησίας κατά την οθωμανική περίοδο. Η ίδια τάση παρατηρείται και στο Βιβλίο ΙΒ', όπου η αφήγηση εστιάζεται στην ιστορία του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και, πιο συγκεκριμένα, στο φλέγον προσκυνηματικό ζήτημα του 17ου αιώνα. Ο απομνημονευματικός χαρακτήρας που προσλαμβάνει πλέον το κείμενο, περιγράφοντας τη δράση του ίδιου του Δοσίου πριν και μετά την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο της Ιερουσαλήμ, επιτείνει τις παραπάνω εντυπώσεις. Παρά την ποικιλία των θεμάτων που θίγονται στα δώδεκα Βιβλία, όλα δομούνται γύρω από έναν σαφή αντιρρητικό άξονα που αντιπροσωπεύει και το κύριο ενοποιητικό στοιχείο του έργου. Ο αντιρρητικός λόγος είναι κυρίαρχος και οι στόχοι του —θεολογικοί, εκκλησιαστικοί ή πολιτικοί— ευδιάκριτοι σε ολόκληρη τη Δωδεκάβιβλο.

Ανάμεσα σε αυτούς τους στόχους, πέρα από την απόκρουση της καθολικής προσηλυτιστικής δράσης σε βάρος της Ανατολικής Εκκλησίας, υπάρχουν και πολιτικά διακυβεύματα. Το σημαντικότερο είναι αυτό του προσκυνηματικού ζητήματος: στα βιβλία ΙΑ' και, κυρίως, ΙΒ' ο Δοσίθεος καταφέρεται τόσο εναντίον των εκπροσώπων της Δυτικής Εκκλησίας φραγκισκανών μοναχών στους Άγιους Τόπους όσο και εναντίον των Αρμενίων, επιχειρώντας να υπερασπιστεί τα δικαιώματα της Ανατολικής Εκκλησίας επί των Αγίων Τόπων σε βάρος των διεκδικήσεων και των επιβουλών των δύο ανταγωνιστών της. Σε ένα τέτοιο ζήτημα είναι αναπόφευκτη η εμπλοκή της οθωμανικής εξουσίας, αλλά και οι παρεμβάσεις ξένων διπλωματικών αποστολών. Αν ο Δοσίθεος δεν επέκρινε ανοικτά τις οθωμανικές αρχές για αποφάσεις που έβλαπταν τα συμφέροντα της Ανατολικής Εκκλησίας, προσπαθώντας να σεβαστεί τις λεπτές ισορροπίες που καθόριζαν, από τον 15ο αιώνα, το αρμονικό *modus vivendi* μεταξύ Μεγάλης Εκκλησίας και αλλόθρησκης οθωμανικής εξουσίας, δεν έπραξε το ίδιο αναφορικά με τις παρεμβάσεις ξένων πρεσβευτών υπέρ της Δυτικής Εκκλησίας. Η πολεμική του, μάλιστα, δεν περιορίστηκε μόνο στα συγκεκριμένα πρόσωπα των πρεσβευτών (π.χ. του Γάλλου de Nointel), αλλά σε αρκετές περιπτώσεις εστιαζόταν στα κράτη που αντιπροσώπευαν, κυρίως στη Γαλλία.

Εντούτοις, τα πράγματα στο προσκυνηματικό ζήτημα είχαν αλλάξει από την περίοδο που ο Δοσίθεος συνέγραφε τη Δωδεκάβιβλο, στα τέλη του 17ου και τα πρώτα έτη του 18ου αιώνα. Από το 1689, οι Καθολικοί είχαν αποκτήσει, μέσω φερμανιών, το προβάδισμα στα Προσκυνήματα των Αγίων Τόπων. Το 1710, ενώ ήταν πλέον πατριάρχης Ιεροσολύμων ο Χρυσάνθος Νοταράς, κατ'άφεραν να εξασφαλίσουν και νέο φερμάνι για να ανακαινίσουν τον ναό της Αναστάσεως, το οποίο όμως έμεινε ανενεργό, λόγω της αποτελεσματικής αντίδρασης του Χρυσάνθου. Γενικά, την περίοδο αυτή ο Χρυσάνθος κινήθηκε δραστήρια προς την κατεύθυνση της εδραίωσης και επαύξησης των δικαιωμάτων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στους 'Αγίους Τόπους, ενώ από το 1712 επιδίωξε να αναπτύξει κάποιους διαύλους επικοινωνίας με τους πρεσβευτές της Γαλλίας και της Αγγλίας στο πλαίσιο της ίδιας προσπάθειας. Ειδικά οι επισκέψεις του ανεψιού του Δημήτριου Γεωργούλη Νοταρά στον νέο πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, μετά το 1713, θα δημιουργήσουν πολλές ελπίδες για βελτίωση των σχέσεων Ορθόδοξων και Καθολικών και θα καταλήξουν σε μια κατ' αρχήν συμφωνία σχετικά με το προσκυνηματικό ζήτημα.⁴⁸

Στα τέλη του 1716 φτάνει στην Κωνσταντινούπολη ο νέος διπλωματικός εκπρόσωπος του Λουδοβίκου 15ου στην Ύψηλή Πύλη, ο Jean Louis d'Usson, Marquis de Bonnac. Ο de Bonnac ήταν αποστασιοποιημένος από την τάση των προκατόχων του να ταυτίζουν την προσηλυτιστική δράση των καθολικών ιεραποστόλων με τα γαλλικά συμφέροντα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μάλιστα, υποστήριζε πως ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί η ένωση των «σχισματικών» Ορθόδοξων και Αρμενίων με τη Δυτική Εκκλησία ήταν οι ειλικρινείς διαπραγματεύσεις σε συνδυασμό με την επίδειξη καλής θέλησης από όλες τις πλευρές.⁴⁹ Εφαρμόζοντας αυτή τη μετριοπαθή πολιτική, επιδίωξε επανειλημμένα να συναντήσει τον Χρυσάνθο και να συζητήσει μαζί του το επείγον θέμα της ανακαίνισης του ναού της Αναστάσεως, στο οποίο θα μπορούσε ευκολότερα να επιτευχθεί κάποια συμφωνία. Εντούτοις, ο Χρυσάνθος απέφευγε συστηματικά μια συνάντηση με τον γάλλο πρεσβευτή. Η εξέλιξη του αυστρο-οθωμανικού πολέμου και η επικείμενη υπογραφή της συνθήκης του Pozarevac (καλοκαίρι 1718), που συνεπαγόταν τη δυναμική επανδραστικοποίηση του αυστριακού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, άλλαξαν τα δεδομένα και για τις δύο πλευρές. Ο Χρυσάνθος προσήλθε σε συνομιλίες με τον de Bonnac, ο οποίος με τη σειρά του αποδείχθηκε αρκετά συναινετικός. Τελικά, επιτεύχθηκε επίσημη συμφωνία —επικυρωμένη και με χατ-ι σερίφ (1718)—, σύμφωνα με την οποία κάθε θρησκευτική κοινότητα θα αναλάμβανε να ανακαινίσει τους χώ-

48. Στάθης, ό.π., σ. 69-70, 127-128. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 610-613.

49. Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire (1453-1923)*, Μπρίστολ 1983, σ. 154-155.

ρους του ναού της Αναστάσεως, όπου είχε άμεση και αδιαφιλονίκητη δικαιοδοσία. Οι ανακαινιστικές εργασίες, που στο σύνολό τους εποπτεύονταν από τον αδελφό και επίτροπο του Χρύσανθου, Νεόφυτο Νοταρά, άρχισαν το 1719 και ολοκληρώθηκαν το 1720, χωρίς να προκληθεί καμία τριβή μεταξύ των εκπροσώπων των δύο δογμάτων.⁵⁰

Παράλληλα, ο Χρύσανθος Νοταράς επιδίωξε να εξομαλύνει τις σχέσεις του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και με τους Αρμένιους. Μια πρώτη συμφωνία επιτεύχθηκε το 1710, ενώ το 1721 καθορίζεται από την Πηνελόπη Στάθη ως το έτος κατά το οποίο υπογράφηκε η δεύτερη και σπουδαιότερη συμφωνία. Μετά από αμοιβαίες υποχωρήσεις, οι δύο ανταγωνιζόμενες θρησκευτικές κοινότητες κατέληξαν σε ένα διακανονισμό για το μεγαλύτερο μέρος των ζητημάτων που άπτονταν των μεταξύ τους σχέσεων στους Άγιους Τόπους. Τόσο ο Χρύσανθος και οι Ορθόδοξοι όσο και οι Αρμένιοι θεωρούσαν ότι η επίσημη συμφωνία του 1721 ικανοποιούσε σε μεγάλο βαθμό τους στόχους τους στο πλαίσιο του προσκυνηματικού ζητήματος.⁵¹

Το 1721, επομένως, μετά από πάρα πολλά χρόνια, το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων διερχόταν μια περίοδο ηρεμίας. Ο ιεράρχης του Χρύσανθος Νοταράς, με τη μετριοπαθή και διαλλακτική πολιτική που είχε ακολουθήσει, κατόρθωσε να εξομαλύνει τις σχέσεις των Ορθόδοξων με τους δύο κύριους ανταγωνιστές τους στο πλαίσιο του προσκυνηματικού ζητήματος, εδραιώνοντας και αυξάνοντας, ταυτόχρονα, το κύρος του πατριαρχείου, που είχε πληγεί το προηγούμενο διάστημα. Το 1720 είχαν ολοκληρωθεί με επιτυχία οι ανακαινιστικές εργασίες στο ναό της Αναστάσεως, οι οποίες υπήρξαν καρπός της συμφωνίας του 1718 μεταξύ του Χρύσανθου και του γάλλου πρεσβευτή de Bonnac, ενώ το επόμενο έτος διευθετήθηκαν σε ικανοποιητικό βαθμό και οι σχέσεις των Ορθόδοξων με τους Αρμένιους. Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή (1721) οι τρεις θρησκευτικές κοινότητες, που ανταγωνίζονταν σκληρά επί χρόνια για τον έλεγχο των προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων, είχαν καταφέρει να συμφωνήσουν στους ελάχιστους εκείνους όρους που θα τους επέτρεπαν να συμβιώνουν αρμονικά — ή, τουλάχιστον, με αμοιβαία ανοχή.

Μέσα σε αυτήν την ιδιαίτερα ευνοϊκή συγκυρία είναι βάσιμο να υποθέσουμε πως ο Χρύσανθος Νοταράς δεν θα ήθελε να γίνει γνωστό ότι εκδόθηκε με την επιμέλειά του και τη χρηματοδότηση του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων⁵²

50. Στάθη, *ό.π.*, σ. 69-70, 127-128. Της ίδιας, «Το ανέκδοτο Οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984) 132. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 613-617.

51. Στάθη, *ό.π.*, σ. 67, 74, 138-141. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 609-610, 617-618.

52. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στον τίτλο: «Κοσμηθεῖσα δέ, καὶ ἐν τάξει ἀρίστη τεθεῖσα παρὰ τοῦ μακαριωτάτου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων κυρίου κυρίου ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Οὗ καὶ τοῖς ἀναλώμασι, μᾶλλον δὲ τοῦ ἁγίου τάφου, ταῦτ' ἐν εἰπεῖν, τῇ

ένα βιβλίο που καταφέρεται με δριμύτητα τόσο εναντίον των εκπροσώπων της Δυτικής Εκκλησίας στους Άγιους Τόπους, φραγκισκανών μοναχών, και των πολιτικών προστάτων τους, γάλλων πρεσβευτών, όσο και εναντίον των Αρμένιων. Με άλλα λόγια, αν η έκδοση της Δωδεκαβίβλου ανέγραφε την πραγματική χρονολογία έκδοσής της —πιθανότατα το 1722—, ήταν ορατός ο κίνδυνος να οξυνθούν εκ νέου οι σχέσεις του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων με τις δύο άλλες θρησκευτικές κοινότητες, κάτι που, προφανώς, απευχόταν ο Χρυσάνθος Νοταράς. Από την άλλη μεριά όμως, δεν φαινόταν διατεθειμένος, εξαιτίας της συγκυρίας, να διακόψει την έκδοση του έργου που ήδη διαρκούσε χρόνια. Η αναγραφή αναληθούς χρονολογίας, προγενέστερης της πραγματικής, αντιπροσώπευε, πιθανόν, στη σκέψη του Χρυσάνθου την καλύτερη δυνατή μέση λύση.

Ωστόσο, ανακύπτει το ζήτημα, γιατί επιλέχθηκε η συγκεκριμένη χρονολογία, του Οκτωβρίου 1715. Μια χρονολογία που, λόγω χρονικής απόστασης από τη στιγμή της κυκλοφορίας, δύσκολα μπορούσε να αποκρύψει την πραγματική χρονολογία έκδοσης από τους σύγχρονους της. Ένα βιβλίο του μεγέθους και της σημασίας της Δωδεκαβίβλου, που κυκλοφόρησε το 1722, ήταν δύσκολο να γίνει πιστευτό ότι είχε εκδοθεί το 1715, ακόμα και σε συνθήκες όπου η διάδοση των πληροφοριών ήταν σχετικά αργή και ελλιπής. Το διάστημα των οχτώ ετών που χωρίζει το 1722 από το 1715 είναι ιδιαίτερα μεγάλο ακόμα και για την Εγγύς Ανατολή των αρχών του 18ου αιώνα. Παρ' όλα αυτά, όπως θα υποστηριχτεί παρακάτω, το 1715 φαίνεται ότι αποτελούσε την εγγύτερη (στο 1722) δυνατή χρονολογία που μπορούσε να αναγραφεί, από τη στιγμή που είχε αποκλειστεί η αναγραφή της αληθινής χρονολογίας έκδοσης.

Στην προκειμένη περίπτωση, μια χρονική σύμπτωση μπορεί να αποτελέσει την αφορμή για κάποια απάντηση. Στον τίτλο δηλώνεται ότι η Δωδεκαβίβλος εκδόθηκε «Ἐπὶ τοῦ τέλους τῆς ἡγεμονίας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθέντου κυρίου κυρίου Ἰωάννου ΣΤΕΦΑΝΟΥ BOEBOΔA τοῦ Καντακουζηνοῦ, Ἐν Βουκουρεστίῳ τῷ τῆς Οὐγγροβλαχίας αὐθεντικῷ θρόνῳ, (...) Ἐν ἔτει χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ δεκάτῳ πέμπτῳ [1715], κατὰ Μῆνα Ὀκτωβρίου». Ο Στέφανος Καντακουζηνός διαδέχτηκε τον θανατωμένο Κωνσταντίνο Brîncoveanu στις αρχές του 1714 και παρέμεινε στον ηγεμονικό θρόνο της Βλαχίας μέχρι τα τέλη του 1715, ενώ τον Ιούνιο του 1716 εκτελέστηκε και ο ίδιος από τους Οθωμανούς στην Κωνσταντινούπολη. Ανεξάρτητα από την κατ' αρχήν χρονική συμφωνία μεταξύ έκδοσης και ηγεμονίας του, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς την προβληματικότητα του περιεχόμενου της φράσης: «Ἐπὶ τοῦ τέλους τῆς ἡγεμονίας». Ουσιαστικά, αποτελεί μια εσωτερική έν-

ἐλεημοσύνη τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ἐτυπώθη... Ὡρίσθη δὲ παρ' αὐτοῦ τοῦ μακαριωτάτου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων κυρίου κυρίου Χρυσάνθου δίδοσθαι τὴν Βίβλον τοῖς εὐσεβέσι δωρεάν».

δειξη για το αναληθές της χρονολογίας έκδοσης, αφού συνεπάγεται ότι οι επιμελητές, όταν εξέδωσαν πλέον το βιβλίο, γνώριζαν τότε έληξε η ηγεμονία του Στέφανου Καντακουζηνού και, εκ των υστέρων, σημείωσαν την πληροφορία στον τίτλο. Επιπρόσθετα, ωστόσο, αυτή η φράση υποδηλώνει ότι, αν και η έκδοση της Δωδεκαβίβλου πραγματοποιήθηκε μετά την άδοξη λήξη της ηγεμονίας του Στέφανου Καντακουζηνού (και, μάλιστα, πολλά χρόνια αργότερα), επιλέχτηκε, συνειδητά μάλλον, να αναγραφεί το δικό του όνομα παρά κάποιου από τους διαδόχους του, του Νικόλαου ή του Ιωάννη Μαυροκορδάτου. Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως συνειδητή ήταν η επιλογή του ηγεμόνα που θα αναγραφόταν στον τίτλο (του Στέφανου Καντακουζηνού) και αυτή ακριβώς η επιλογή καθόρισε τελικά την αναγραφόμενη χρονολογία έκδοσης (τον Οκτώβριο του 1715). Μια τέτοια διαπίστωση θα μετέθετε την έρευνα από τη συγκεκριμένη χρονολογία στο πρόσωπο του ηγεμόνα της Βλαχίας Στέφανου Καντακουζηνού και στους λόγους που ώθησαν τον Χρύσανθο να παρουσιάσει τη Δωδεκαβίβλο ως εκδομένη μέσα στα χρονικά όρια της ηγεμονίας του.

Ο Χρύσανθος Νοταράς, πολύ πριν αναδειχτεί πατριάρχης Ιεροσολύμων, διατηρούσε φιλικές σχέσεις με την οικογένεια των Καντακουζηνών και κυρίως με τον στόλνικο Κωνσταντίνο Καντακουζηνό. Εξίσου στενές σχέσεις, όμως, είχε αναπτύξει και με τον ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνο Brincoveanu (1688-1714), παλιό φίλο του θείου του Δοσίθεου και αρωγό σε πολλές προσπάθειες και ενέργειες των δύο ιεραρχών του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Τον Μάρτιο του 1714 ο Κωνσταντίνος Brincoveanu κατηγορείται για προδοσία κατά την οθωμανικής εξουσίας, καθαιρείται και οδηγείται αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη, όπου θανατώνεται μαζί με την οικογένειά του τον Αύγουστο του 1714. Ο Χρύσανθος συγκλονίζεται από αυτές τις εξελίξεις και στρέφει τις υποψίες του στον νέο ηγεμόνα Στέφανο Καντακουζηνό και την οικογένειά του, που ανταγωνιζόταν τον Κωνσταντίνο Brincoveanu. Μάταια ο Στέφανος Καντακουζηνός και ο στόλνικος Κωνσταντίνος επιχείρησαν να αποποιηθούν οποιαδήποτε ευθύνη για την τραγική τύχη της οικογένειας Brincoveanu: μετά τα γεγονότα του 1714, οι σχέσεις του Χρύσανθου με την οικογένεια των Καντακουζηνών θα ψυχρανθούν.⁵³

Αντίθετα, οι σχέσεις του Χρύσανθου Νοταρά με την οικογένεια των Μαυροκορδάτων ήταν μακροχρόνιες και αποδείχτηκαν αδιατάρακτες. Ο στενός φίλος του Δοσίθεου Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος «ό ἐξ ἀπορρήτων» εκτιμούσε πάρα πολύ τον νεαρό αρχιμανδρίτη του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και τον υποστήριξε δραστήρια κατά την εκλογή του στον πατριαρχικό θρόνο το 1707. Θερμές ήταν οι σχέσεις του Χρύσανθου Νοταρά με τον γιο του Αλέξανδρου

53. Στάθης, *ό.π.*, σ. 57-61, 71-72. Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 64-68, 120-123. Picot, «Anthime d'Ivir», *ό.π.*, σ. 524-525.

Νικόλαο Μαυροκορδάτο, με τον οποίο διατηρούσε συχνή και ιδιαίτερα φιλική επιστολική επικοινωνία καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.⁵⁴ Οι σχέσεις των δύο ανδρών θα ισχυροποιηθούν το 1712, όταν ο Χρυσάνθος θα βαφτίσει τον γιο του Νικόλαου, που —ως ηγεμόνας της Μολδαβίας από το 1709— θα ζητήσει από τον ιεράρχη να μεσολαβήσει στον Κωνσταντίνο Brîncoveanu, ώστε να αρθεί η μεταξύ τους ψυχρότητα, που οφειλόταν και σε παλιούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στον Brîncoveanu και την οικογένεια των Μαυροκορδάτων. Τα γεγονότα του 1714 στη Βλαχία βρίσκουν τον Χρυσάνθο Νοταρά στην ηγεμονική αυλή του Νικόλαου Μαυροκορδάτου στη Μολδαβία, όπου και θα παραμείνει, για λόγους ασφαλείας, μέχρι το 1715, αναπτύσσοντας παράλληλα πυκνή αλληλογραφία και με τον αδελφό του Νικόλαου, Ιωάννη Μαυροκορδάτο, άρχοντα δραγουμάνο στην Κωνσταντινούπολη. Τον Μάρτιο του 1716, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος διορίζεται ηγεμόνας της Βλαχίας, ενώ η οικογένεια των Καντακουζηνών εκτελείται για προδοσία στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Λίγους μήνες αργότερα ο Νικόλαος θα αιχμαλωτιστεί από τα αψβουργικά στρατεύματα και στη θέση του θα διοριστεί ο αδελφός του Ιωάννης Μαυροκορδάτος. Ο Ιωάννης θα παραμείνει στον ηγεμονικό θρόνο της Βλαχίας μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του, το 1719, οπότε θα επιστρέψει ο, απελευθερωμένος από το 1718, Νικόλαος, ο οποίος θα ηγεμονεύσει ως το 1730.⁵⁵

Στη σκιαγράφηση των σχέσεων του Χρυσάνθου Νοταρά με τις οικογένειες των Καντακουζηνών και των Μαυροκορδάτων την περίοδο που μας ενδιαφέρει θα μπορούσαν να στηριχτούν κάποιες ερμηνείες σχετικά με την επιλογή παρουσίας της Δωδεκαβίβλου στα χρονικά όρια της ηγεμονίας του Στέφανου Καντακουζηνού. Είναι αρχικά προφανές ότι η επιλογή αυτή δεν έγινε για να τιμηθεί ο Στέφανος Καντακουζηνός. Οι σχέσεις του Χρυσάνθου με τον Στέφανο, όπως παραδίδεται, ήταν ψυχρές μετά τα γεγονότα του 1714, ενώ οι σχέσεις του με τους δύο διαδόχους του, τον Ιωάννη και, κυρίως, τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο ιδιαίτερα φιλικές. Αν ο Χρυσάνθος σκόπευε να προβάλει τον αναγραφόμενο ηγεμόνα μέσα από τον τίτλο της Δωδεκαβίβλου, θα ήταν λογικότερο να επιλέξει κάποια χρονολογία στα πλαίσια της ηγεμονίας ενός από τους δύο Μαυροκορδάτους, και πιθανότερα του θερμού του φίλου Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Εξάλλου, κάτι τέτοιο θα ανταποκρινόταν —ως ένα σημείο, πάντοτε— στην πραγματικότητα, αφού ο Νικόλαος επέβλεπε προσωπικά την

54. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση της Π. Στάθη, ότι «Από την εκδεδομένη αλληλογραφία του Χρυσάνθου και από το σύνολο των προς αυτόν επιστολών το 80% καλύπτουν οι επιστολές του Νικόλαου Μαυροκορδάτου», ό.π., σ. 68, πρβλ. σ. 281-282.

55. Στάθη, ό.π., σ. 62-64, 68-72, 115, 165. Καραθανάσης, ό.π., σ. 121-123. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 605-608. Picot, «Anthime d'Ivire», ό.π., σ. 525. Σάθας, ό.π., σ. 422-423.

εκτύπωση του βιβλίου. Στην επιστολή του προς τον Χρύσανθο στις 2 Αυγούστου 1720 ο Μητροφάνης Γρηγοράς αναφερόμενος σε ένα σφάλμα του διορθωτή σημειώνει πως «ίκανως έπετιμήθη παρά τοῦ σοφωτάτου καὶ ὑψηλοτάτου ἡμῶν Ἡγεμόνος».⁵⁶

Η υπόθεση που μπορεί να γίνει, επομένως, είναι ότι ο ίδιος ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος δεν επιθυμούσε τη σύνδεση του ονόματός του, όπως και του ονόματος του αδελφού του, με την έκδοση αυτού του έργου. Πιθανά αίτια αυτής της στάσης του Νικόλαου Μαυροκορδάτου θα μπορούσαν να αναζητηθούν στη διαφύλαξη των ισορροπιών τόσο στις σχέσεις του με ξένες δυνάμεις, όπως η Γαλλία και η Αυστρία (η οποία από το 1718 κατείχε την περιοχή της Ολτενίας στη Βλαχία), όσο και στις σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία. Αυτές οι ισορροπίες, δυνητικά, θα μπορούσαν να τεθούν σε κίνδυνο από την πολιτική διάσταση και τα συγχρονικά διακυβεύματα της Δωδεκαβίβλου.

Παρά τις επιφυλάξεις που μπορούν να διατυπωθούν ως προς τη στοιχειοθέτηση της παραπάνω υπόθεσης, θεωρώ, ότι μπορεί να δώσει κάποιες απαντήσεις για το ζήτημα της επιλογής του Οκτωβρίου του 1715, «Ἐπὶ τοῦ τέλους τῆς ἡγεμονίας τοῦ... ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΟΕΒΟΔΑ τοῦ Καντακουζηνού», ως ψευδούς χρονολογίας έκδοσης της Δωδεκαβίβλου. Αν ο Χρύσανθος Νοταράς δεν ήθελε να αναγράφεται η πραγματική χρονολογία έκδοσης, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος από την πλευρά του δεν θα επιθυμούσε να συνδεθεί η Δωδεκάβιβλος με το όνομα των Μαυροκορδάτων και την περίοδο της ηγεμονίας του ίδιου ή του αδελφού του στη Βλαχία. Ο συνδυασμός και η ικανοποίηση αυτών των δύο ζητούμενων αποτυπώνεται στη χρονολογία και, συνεπαγωγικά, στο πρόσωπο του ηγεμόνα που τελικά προκρίθηκαν να αναγραφούν στον τίτλο του ιστοριογραφικού έργου του Δοσίου. Η οικογένεια των Μαυροκορδάτων κατείχε τον θρόνο της Βλαχίας από τις αρχές του 1716, οπότε, αν ισχύει η παραπάνω υπόθεση, το 1715 αποτελούσε την εγγύτερη στο 1722 χρονολογία που μπορούσε να αναγραφεί στον τίτλο του βιβλίου. Το γεγονός ότι τα τέλη του 1715 σηματοδοτούσαν και το τέλος της ηγεμονίας του Στέφανου Καντακουζηνού μάλλον, τελικά, πρέπει να θεωρηθεί δευτερεύον ως προς τη συγκεκριμένη επιλογή.

Αν και φαίνεται δευτερεύουσα σ' αυτήν την περίπτωση, η αναγραφή στον τίτλο και του ονόματος του ηγεμόνα που βρισκόταν στον θρόνο το 1715 συνδέεται, πιθανόν, με το καθεστώς του τυπογραφείου του Βουκουρεστίου, που ήταν ηγεμονικό. Εξάλλου, η σύνδεση ενός τέτοιου βιβλίου και του περιεχομένου του με το όνομα κάποιου ηγεμόνα του εξασφάλιζε, σε κάθε περίπτωση, αυξημένο κύρος και αξιοπιστία στο αναγνωστικό κοινό που απευθυνόταν.

Απομένει να αναδειχθεί μια τελευταία, αλλά ενδεικτική, αντίφαση που συν-

56. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 144.

δέεται με την ψευδή χρονολογία έκδοσης στον τίτλο της Δωδεκαβίβλου: η απουσία οποιασδήποτε μνείας στον Άνθιμο Ιβηρίτη, στο πλαίσιο της χρονικής συγκυρίας που επιλέχτηκε, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη. Τον Οκτώβριο του 1715 ο Άνθιμος ήταν ακόμα μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας και διηύθυνε, ουσιαστικά, το τυπογραφείο του, που την ίδια χρονιά είχε μεταφερθεί από το Τιργκόβιστε στο Βουκουρέστι. Μάλιστα, το όνομά του αναγράφεται στους τίτλους και των δύο βιβλίων που τυπώθηκαν αυτήν την περίοδο (1715-1716) στο τυπογραφείο Anthime —Νουθεσίαι... Πρός... Ἰωάννην Στέφανον Καντακουζηνὸν Βοεβόνδα... αψιέ' και Ἱστορία ἱερὰ ἦτοι τὰ Ἰουδαϊκά... παρὰ... Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου... αψις'— όπως και στα περισσότερα ελληνικά βιβλία που εκδόθηκαν από το τυπογραφικό του εργαστήριο.⁵⁷ Εντούτοις, το όνομά του δεν συναντάται στον τίτλο της Δωδεκαβίβλου. Η παρουσίαση των σχέσεών του με τον Χρυσάνθο Νοταρά και τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο μπορεί να φωτίσει κάποιους λόγους αυτής της αποσιώπησης.

Από πολύ νωρίς, ο Άνθιμος Ιβηρίτης είχε επιδιώξει, μέσω της τυπογραφίας κυρίως, να ενισχύσει και να διευρύνει τη χρήση της βλάχικης γλώσσας, που βρισκόταν σε υποδεέστερη θέση ως προς την ελληνική και τη σλαβονική. Η προσπάθειά του στρεφόταν ιδιαίτερα στην εισαγωγή της βλάχικης γλώσσας στην εκκλησιαστική ζωή της Βλαχίας, όπου η επιρροή του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων ήταν μακροχρόνια και ισχυρή. Μετά την ανάρρησή του στον μητροπολιτικό θρόνο της Ουγγροβλαχίας, στις αρχές του 1708, οι σχέσεις του με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθο Νοταρά, που προσπαθούσε να διαφυλάξει τα δικαιώματά και την επιρροή του θρόνου του στη Βλαχία, θα επιδεινωθούν ραγδαία. Το 1709, η σοβούσα σύγκρουση ξέσπασε με αφορμή το ζήτημα της μνημόνευσης του πατριάρχη Ιεροσολύμων κατά τη λειτουργία στα μοναστήρια τα υποκείμενα στον Άγιο Τάφο, ενώ τον επόμενο χρόνο ο Άνθιμος Ουγγροβλαχίας θα αμφισβητήσει ανοιχτά το καθεστώς των αφιερωμένων στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων μοναστηριών —και εκκλησιαστικών ιδιοκτησιών— που βρίσκονταν στη μητρόπολή του. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται και από τους δύο ιεράρχες στη σχετική αλληλογραφία είναι δηλωτική της σοβαρής ρήξης που προκλήθηκε. Τρία χρόνια μετά θα γίνει μια προσπάθεια να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ του Χρυσάνθου Νοταρά και του Άνθιμου Ουγγροβλαχίας, αλλά οι σχέσεις τους θα παραμείνουν ψυχρές, αν όχι εχθρικές.⁵⁸ Είναι ενδεικτικό ότι, λίγο αργότερα, ο έμπιστος του Χρυσάνθου Μητροφάνης Γρη-

57. Σε μεγάλο βαθμό το ίδιο ισχύει και για τις αλλόγλωσσες εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν. Picot, «Anthime d'Ivir», ό.π., σ. 529-560. Πρβλ. για τις ελληνικές μόνο εκδόσεις και Οικονομίδης, «Ελληνικά τυπογραφεία», ό.π., σ. 62-67, 74-76, 94-98.

58. Στάθη, ό.π., σ. 122-124, 297-305. Καραθανάσης, ό.π., σ. 124-125. Picot, «Anthime d'Ivir», ό.π., σ. 520.

γοράς σε επιστολή του προς τον πρώτο δεν διστάζει να καταφερθεί εναντίον του Άνθιμου.⁵⁹

Ο διορισμός του Στέφανου Καντακουζηνού στον θρόνο της Βλαχίας είχε ενισχύσει τη θέση του Άνθιμου, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με την οικογένεια των Καντακουζηνών. Όταν, όμως, στον ηγεμονικό θρόνο ανέβηκε ο φίλος και θερμός υποστηρικτής του Χρύσανθου, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, η κατάσταση ανατράπηκε. Ο Άνθιμος, αντιδρώντας, επέλεξε να συμμετάσχει ενεργά σε μια συνωμοσία των βλάχων βογιάρων εναντίον του νέου φαναριώτη ηγεμόνα που απειλούσε τα προνόμιά τους. Η αποτυχία της απόπειρας είχε συνέπεια τον αναθεματισμό και την καθάισή του από μια τοπική σύνοδο συγκρότησε ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος τον Αύγουστο του 1716. Στη διαδρομή προς τον τόπο της εξορίας του —το Σινά— δολοφονήθηκε από τους συνοδούς του. Στις νέες συνθήκες, ο Χρύσανθος Νοταράς θα σπεύσει να εδραιώσει εκ νέου την άμεση επιτροπή του στα εκκλησιαστικά πράγματα της Βλαχίας υποστηρίζοντας και επιτυγχάνοντας την εκλογή του Μητροφάνη Γρηγορά στον μητροπολιτικό θρόνο.⁶⁰

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα μπορεί να ερμηνευθεί και η απουσία του ονόματος του Άνθιμου από τον τίτλο της Δωδεκαβίβλου. Τόσο ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος όσο και ο Χρύσανθος Νοταράς έβλεπαν στο πρόσωπο του Άνθιμου Ιβηρίτη έναν παλιό τους αντίπαλο, του οποίου δεν επιθυμούσαν να αναγράφουν το όνομα στο βιβλίο, ακόμα κι αν η ψευδής χρονολογία έκδοσης (Οκτώβριος 1715) παρέπεμπε στην περίοδο που ο Άνθιμος διηύθυνε ακόμα το τυπογραφείο του Βουκουρεστίου και κατείχε τον αρχιερατικό θρόνο της Εκκλησίας της Βλαχίας. Ο Άνθιμος Ιβηρίτης αντιπροσωπεύει μια «παράπλευρη απώλεια» στο ζήτημα της αναληθούς χρονολογίας έκδοσης. Μια «παράπλευρη απώλεια», ωστόσο, που είναι αρκετά εύγλωττη ως προς τα πολιτικά και συγχρονικά κίνητρα της επιλογής του Χρύσανθου Νοταρά να εκδώσει τη Δωδεκάβιβλο του Δοσίθεου με αναγραφόμενη χρονολογία τίτλου αρκετά προγενέστερη της πραγματικής.

59. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 119-120.

60. Σχετικά με την καθάισή του Άνθιμου και την εκλογή του Μητροφάνη βλ. χαρακτηριστικά την επιστολή του τελευταίου προς τον Χρύσανθο στις 29 Σεπτεμβρίου 1716 στο Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., τ. XIV, *Documente Grecesti*, III, σ. 124-125. Picot, «Anthime d'Ivir», ό.π., σ. 525-527. Κουρνούτος, «Δωδεκάβιβλος», ό.π., σ. 257-258, 262. Καραθανάσης, ό.π., σ. 125, 166-167. Στάθης, ό.π., σ. 124.

S U M M A R Y

Kostas Sarris, *Chrysanthos Notaras and the publication of «Dodekavivlos» by Dositheos of Jerusalem: a case of false publication date (1715/c. 1722)*

The article focuses on «Dodekavivlos» by Dositheos the patriarch of Jerusalem (1641-1707). His historiographic work was published after his decease by the Greek publishing house of Anthime in Bucharest. The book was edited by his nephew and successor to the patriarchal throne of Jerusalem Chrysanthos Notaras and the publisher and future bishop of Wallachia Mitrofanis Grigoras. The study concentrates on the false date of publication noted under the title of «Dodekavivlos», that is to say, October 1715, whereas, in reality, the book was published between 1721 and 1723.

In the first part of the article, the process followed during the edition and the publication of the book is depicted. Moreover, the outset of the aforementioned procedure as well as the publication date of «Dodekavivlos» is determined. In this context, some aspects of history of the publishing house *Anthime* are clarified whilst the publishing work and the technical impediments confronted by a Greek publishing house in the Rumanian Principalities in the turning point of the 18th century are delineated.

The second part of the article attempts to formulate a cohesive and comprehensive interpretation of the false publication date. Both the polemic character of the content of «Dodekavivlos», which due to the rivalry over the religious establishments of the Holy Land, was of political nature, and Chrysanthos Notaras' correspondence along with the historical background of the publication can conduce to some conjectures over Chrysanthos' decision not to record the real date but an earlier one as well as the choice of the particular date of the title. According to the interpretation brought forward, Nicolaos Mavrokordatos' potential political ventures played a significant role. Also, telltale, though of less importance, is the fact that the name of the publisher and bishop of Wallachia Anthimos Iviritis is not recorded under the false date of the title of «Dodekavivlos».